

Gróf Széchenyi István

utolsó évei és halála.

(1849-1860.)

Írta:

Kecskeméthy Aurel

PEST,
EMICHGUSZTÁV SAJÁTJA.

1866.

ELŐSZÓ.

Gróf Széchenyi Istvánnak a s t a t u s f é r f i u n a k jellem- és életrajzát nálamnál hivatottabb tollra bízom; sőt az már meg is van írva; és ámbár nem kimerítő, de classikus tömörségében gyöngyét képezi történetirodalmunknak, – értem: b. Kemény Zsigmond monographiáját a „Magyar szónokok és status férfiak könyvében.”

Én Széchenyi, a honfájdalom által lesújtott kedélybeteg öreg ember önszámkivetésének, s önválasztotta Döblingi fogságának éveit, – s gyászos és erőszakos halálának körülményeit akarom röviden vázolni, részint általam mint szemtanú, gyűjtött, részint másnemű hiteles forrásból vett adatok nyomán.

Azt hiszem e két Széchenyi egymást megmagyarázni segíti.

Viszontagságos életének utolsó éveiben meghattebb koréhoz tartozván, e föladatara mintegy hivatottnak érzem magam.

Ne irigyelje tőlem senki e szerencsét. Kevés örömet, sok fájdalmat okozott az nékem. Azon mély hölcseségű eszme, mely a nép nyelvén így hangzik: „nem jó nagy urakkal egy tálból cseresznyét enni,” – s mit a classikus római író így fejezett ki: „procul a jove, procul a fulmine” ez alkalommal rajtam is igaznak bizonyult.

De mindazon kellemetlenségeket, miket reám nézve gróf Széchenyivel való rövid, de feledhetlen viszonyom maga után vont, ellensúlyozza bennem azon öröm, hogy legalább addig, míg e kis mű hazai közönségünk kezén forogni fog – csekély nevem is a nagy Széchenyi névvel együtt fog emlegettetni.

I.

Első látogatásom Döblingben.

Az 1857-ki ősz valamelyik estéjén első ízben mentem el gróf Széchenyi Istvánt meglátogatni Döblingbe, illetőleg az ottani Gorgen-féle magán-tébolydába.

Hoszú és mélabús út ködös őszi estén. A nyáron derült Döbling, hol naponta ezrenként tolongnak élvhajhász és „zöld”-kedvelő bécsiek – télen elhagyott rút sárfészek. Volt időm kissé elmerengni azon kis és nagy emlékek fölött, mik lelkem előtt kísértetileg elvonultak, míg Széchenyi István képevel foglalkozék.

Milyen lesz? hogy fog kinézni? mit s miként fog beszélni velem?

Mint ifjú láttam őt utoljára. Bizonyosan megváltozott azóta. Nem lesz azon ruganyos, epés, gúnyos fekete ember, kit mi fiatalok, jurátusok és tanulók annyira imádtunk, míg a „Kelet népe” meg nem jelent; s aztán (mint ez nálunk a megfontolatlan fiatalságnak ma is rút szokása) annyira hazaárulóztunk és piszkoltunk a „Pilvaxban” . . .

de mind a mellett, ha az utcán láttuk esernyővel hóna alatt, vörös selyem nyakravalóval, exotikus eleganciával öltözötte: vagy kalapot emeltünk, vagy tiszteletteljes érdekeltséggel néztünk sötét szemöldei alá, s azon kivételes különös arcvonásokba, mikben fölületes ember csak gúnyt látott; de a psycholog és arcismerő mély gondoknak s egy ki nem elégített léleknek azon baljóslatú jeleit fedezé föl, miket ma e szóval fejezünk ki: i d e g e s s é g .

Azóta annyi év múlt el! Forradalom jött közbe. Szabadságmámor. Háború; rövid diadal és végverés; – és azon irtóztató „vér – vér”, melyet midőn Széchenyi prófétai lelke előre látott, alátmányban megtébolyodott.

Bűnt követett-e el, hogy nem lehetett elvesznie a Duna hullámaiban, hanem fönn kelle maradnia nagyobb szenvedéseknek, hogy nagy szivét az öngyilkolás örültségéig megmarja az elveszetteknek hitt haza fölötti kétségbeesés? ezt kérelem sokszor magamtól később, midőn tanúja valék a hon szeretet martyrja évekig tartó gyászos tengődésnek; – mert valóban Széchenyi életének utolsó éveit, kevés derült pillanatot leszámítva – csak gyászos tengődés valának.

Nem mondhatom, hogy akár a hazafiúi, akár tisztán emberi húrok keblemben kellemesen vagy derítón lettek volna érintve, midőn Döblingbe bal-

lagtam. Sejtelmem volt-e, hogy valami végzetleges befejezése lesz ezen kezdetnek? Vagy más magyarázata is volt kedélyállapotomnak?

Igen is. Mióta Széchenyi és a haza elmerült, annyi év múlt. Magam férfivá fejlődtem; és a forradalom, melynek utcagyerkőcségei s időtlen hősei iránt csak gúnyt és megvetést éreztem, komolyabb tényeit pedig ifjú létemre is nem annyira örvendeteseknek mint félelmeseknek tartottam, – melyeknek gyászos eredményét előre éreztem: – csakugyan oly véget ért, mely korán érett politikai józanságomat teljesen rideg practicissmussá fa-; gyasztá.

Egy bécsi hivatal rejtekéből, hova szegény legény létemre, miután a tekintetes úrrá kvalifikáló latin nevelés következtében – mint legtöbb hazánkfia más önálló kenyérkeresetre képtelen vagyok – menekülnöm kelle, ha csalni vagy mások rovására – mint az nálunk elég gyakori – élőködni nem akartam: egy censori hivatalból néztem a germanizáló burocratia charlatánkodását Magyarországon, melyet ő civilisatori tevékenységnek keresztelt s mely választóvíz gyanánt működött az ország politikai, erkölcsi s gazdasági feloszlásán.

1857-ben a Bachrendszer csúcspontját érte el. Nem kell neki csak még egy évtized, mondták, hogy

kihaljon a régi nemzedék, mely még a 48 előtti alkotmányos élet emlékeit őrzi. Azon ifjú generatio, mely az 184^{8/9}-ki harczokban részt vőn, kevésbé tartatott veszélyesnek az új rendszerre.

Némelyek a forradalmi hármás jelszóból legalább az „egyenlőség” eszméjének látszólagos valósultával vigasztalák magukat; s a demokrátiával identificálták a Bach-rendszert.

Másokat az életfönntartás gyakorlati kényszere a hatalom részeseivé vagy szolgálivá tőn. Ki a hivatalban, ki a hadseregben állt; s csak elvétve emlékezett, de emlékeztetni nem szeretett arra, hogy egykor „honvéd” nevet viselt, s arra büszke volt.

A középnemesség, a nemzet törzse, egykori ereje – jobbágyainak elveszte által gazdasági léteben halálosan megsebezve – az elégtelen úrbéri kárpótlás által megmenthető nem volt; a nagy adók súlya készületlen találta; régi adósságai és sok – nem kétlem: jószándékú – kormányintézkedés azonfölül csak előmozdítá elszegényedésének gyors folyamú processusát.

Valamivel jobban állt gazdaszilag a nagybirtokos főnemesség. Szellemileg annál szomorítóbban. A politikai tértől elzárva, tétlenségre kárhoztatva csak hiú élvezetek hajhászatában nőtt ifjabb nemzedéke; s érezhető lőn rajta azon minden

osztálytól gögösen elzárkózó cast-szellem fejlődése, mely mindenütt sajátja a cimes aristocratiának, hol alkotmányos élet hiányzik.

Hogy a főnemesség jobbjai s idősbjei nem szűntek meg a függönyök mögött, és a rendőrség által a nyilvánosság elől elcsempészett óvástételekben, memorandumokban legfőbb helyen működni az ős alkotmány megmentésén: arról a nagy közönség csak fülhegygyel hallott valamit.

A hallgatásra kárhoztatott napi sajtó dicstele-nül lézengett; s egy két közlöny kivételével a többi nyegle pénzhajhászat eszköze volt.

Szóval Magyarország megfojtva, a nemzet veszve látszott.

Legalább az én lelkem absolut sötétségébe nem hatott be a szebb jövő reményének egy halvány megtört sugara sem. Feledni igyekeztem – ha lehet – hogy magyar vagyok; feledni minde-nek fölött a magyar magán- és közjogot, melyet idő és erőszak lomtárba helyezett; feledni a haza történetét s mellőzni az arra vonatkozó minden munkát, mely a meddő múltak küzdelmeinek fájó emlékét eleveníthetné föl. – Elhagyám a haza föl-dét, mely megszűnt „haza” lenni, s csak egy nagy rendőri fogház vala.

Kizárólag külföldi irodalommal foglalkozám, mire igen kedvező alkalmam vala, mert a pompás

című „cs. k. központi könyvvizsgáló bizottmány” elnökhelyettese minőségében asztalom volt a világsajtó minden termékeinek légyottja, mielőtt azok a piacra kerültek. Censor valék, hivatalos kóstolója s előizlelője minden szellemi eledelnek, melyből mit lehessen Austria 36 milliónyi népeinek nyújtani, hogy gyomrukát el ne rontsák, a burokratia bölcsesége s én annak egy atoma, határozá el.

Dicső hivatás! s megható bizalom a kormány részéről, melylyel a censorok dicsekedhetnek: mert rólok azon föltevés uralkodik, hogy nekik nem árt azon méreg, melytől a népeket megóvni kötelességük. .. Ámbár már nem egy censor rútol visszaélt e magas bizalommal; s oly író lön idővel belőle, kiből csak úgy „dólt” a sok magába vett méreg; például B... Austria legszellemdúsabb, de leg-”polizeiwidrig”-ebb íróinak egyike, és nekem igen tisztelt barátom!

Elég az hozzá, a haza múltjától teljesen elszakadva, bármi dicső volt abban egyes törekvés s hazafiúi önfeláldozás, „annyi ész és oly szent akarat” – én a költővel „az átok súlyában” hittem: a haza veszve volt.

Bocsánat e kitérésért csekély személyemre, de ezt szükség vala elmondanom, hogy megértessem az olvasóval azon lelki állapotot, melyben talált T J. akkori barátom azon fölszólítása, hogy látogassam meg gróf Széchenyi Istvánt. Ő ismeri nevemet; olvasta némely cikkemet a „Pesti Naplód-ban, tudja állásomat, ismerni óhajt, – monda.

Képzeltető a mondottak után, hogy e közlés nem tőn reám különös s örvendetes benyomást. Széchenyi nagy múltja a nemzet mély sülyedtével arányban törpült szemeimben. Nem is óhajtani, hogy látása fölszakgassa a philosophia ragasza alatt rozszul behegedt hazafiúi sebeket, s fájdalmai hábor-gassák azon epicureusi s cosmopolita életmodort, melybe évek óta elmerítém lényemet.

Nem is követtem a megtisztelő fölhívást, míg az más, még bizalmasabb utón nem ismételtetett.

Egy parknak mondható tágas kertben, kies kilátással minden oldalra, fekszik azon polgári vil-lastylben épült kétemeletes ház, mely mint Dr. Görgen magántéboldája vala ismeretes. Sok kedély és elmebeteg asyluma volt az; ámbár külseje nem árulá el e szomorú rendeltetését.

A park mellékutain egy folyosó ajtóhoz érni, attól balra vezetett föl a lépcső az emeletbe, a gróf lakáához. A fölötte levő szobának ablaka épen azon magas gát által elzárt kertre nézett, hol a betegek rendes sétájokat tevék; hol Széchenyi gyakran megfordult, de egyedül, kerülve az embereket. Itt látta meg őt egy ízben, s kiáltott rá szintén az intézetben volt, később magát agyonlőtt szerencsétlen Szalbeck György, s így köszönté őt: „Üdvözlöm a nagy grófot!” – Nem nagy gróf, hanem, nagy bolond!” viszonzá Széchenyi boszúsan; s többé nem mutatta magát a kertben.

A lépcsőn fölérvé, a balra fekvő ajtón kopogtatók. Egy öreg szolga nyitott ajtót, a félig süket Brach, ki még egy Bichler nevű társával őr, betegápoló és kammerclieneri hármás minőségben szerepelt a grófnál.

„Jelentse ő excellentiájánál a pölöskei inspektort” mondám én.

A gróf üzente volt, hogy „pölöskei inspektor” neve alatt jelentsem be magam. Én ennek okát nem tudtam még akkor. Az öreg úr szeszélyének tartam. Nekem nem volt okom titkolózni, s nem láttam át miért volna neki. Nem sokára kisült s reám nézve elég roszul sült el.

Elég az hozzá, hogy jókat neveltünk, midőn még jóval későbbi időkben is váltig „inspector úr-

nak” címeztek a komornyikok, e szót P ö l ö s k e egyiknek civilisatori nyelve sem bírván kimondani.

Alig ment be a komornyik, már megnyílt ismét az ajtó, s az öreg úr maga jött ki elém, kezet adott, s mosolyogva kérdé németül, nyilván hogy meghallja a két szolga is: „mikor jött ön Pölöskéről, mit csinálnak a juhok?

„Nyírják” mondtam én. – Octoberben. Hanem a cseh-német kammerdiener is alkalmasint csak úgy tudta mint én, vajjon octoberben nyírják e a juhot?”

Széchenyi hahotára fakadt; s azalatt beértünk a második szobába.

Ez hálósobája volt; széles ágy foglalta el közepét; előtte nagy kényelmes zsölleszék, ennek átellenében hasonló; egyikbe ő”, a másikba én ereszkedénk le.

Igen jó ízű beszélgetés esett így egymással szemben. Oldalt egy asztal szivar-készletekkel, órákkal, mögötte nagy üveg szekrény; az ő kar-széke mögött állványka, újságokkal és könyvekkel, és a többi.

Széchenyi számra öt szobáinak fényképei ezer példányokban forognak azóta közkézen, s mindenki képezhet magának azokról körülbelüli fogalmat.

Egymás átellenében ültünk, s az öreg urat csak most volt időm közelebbi szemle alá venni.

Nem hiszem ha vele az utcán találkozom, hogy megismertem volna; legalább első pillanatra nem.

Ha azt mondom: Széchenyi megöregedett, semmit sem mondtam. Minden ember másképp öregszik meg, egyéniségének túlnyomó tulajdonai szerint. Széchenyi öregsége is rejtély volt, különös és egyetlen, mint egész élete.

Elsőbben is feltűnő vala külseje, és meze. E csontos fejű, őszbevegyült, hosszú bozontos szakállú, torzonborz ősz bajuszú s roppant szemöldű férfi – vörös nadrágban, könnyű sárga hegyes orrú csizmában, sötét megyszínű, egyszerűn zsinórzott zeke forma otthonkában: egyiptomi basa ideálja vala.

Öltözete bizarr volt mindig, de nem ízléstelen. Ő három nemzetet tartott okosnak – az angolt, törököt és magyart. Öltözete is e nézetten alapult eclectikus vala.

De mennyire más volt arca mint az, melyet még alig egy évtized előtt az egész ország és fél Europa ismert? Fehérlő rövid haja csak gyéren árnyékolá be roppant homlokát, csaknem minden fogai kihullván, beesett ajkai férfias arcának az aggság kifejezését kölcsönzék. Szemeinek sötét

fényét gyakori bádgyadtság váltá föl. Erőtelmes hangja töretlen volt ugyan, de fogai hiánya érezhető vala kiejtésén.

Nem a physikai idő rombolt itt egyedül; ennek vajmi soká ellenállt volna SZÍVÓS szervezete» Feszito munka, honfiúi gondok, s ezeket követett mély irtóztató szenvedések szent barázdái ültek e tisztos és most is jelentékeny arcon.

Szép és bölcs, habár beteg öreg ember arca volt az.

Kíváncsian lestem min kezdendi a társalgást.

Szivart adott kezembe, a legfinomabbak közül s midőn látta, hogy valamit keresgélek, a tetszés nyilvános jelével nyújtott egy acéltűt, melylyel a szivar végét keresztben átdőfni szokta; s elmondá: mennyire nem szenvedheti, ha valaki a szivar hegyét leharapdálja; s azután magyarázgatá, mennyivel előnyösebb átszűrni a szivar végét mint levágni; hogy azon mód szerint a dohánynedv a szivar végében marad, s nem jön az ember szájába és a többi.

Azután személyes viszonyaimról kérdezősködék, mint psycholog, tapogatva kivel van dolga. E részben rövid valék; s általán egyszerűn beszéltem, azon pathos és „a legnagyobb magyar”-féle frázisok nélkül, melyekkel rendesen untatták ot látogató hazánkfiái; úgy viseltem magam, mint egy

tiszteletre méltó idősb férfi irányában illőnek véltem .. s a következőkről ítélném, hogy némi kedvező benyomást tevék reá.

Majd nagyobb tárgyakra tért a társalgás; közviszonyokra, miknek boncolgatásában akkoriban nem nagy kedve telt a magyar embernek.

Mint már előbb mondtam, a Bach-kormány akkoriban látszólagos sikerének tetőpontján állt. Katalin cárnő híres utazásának, a nép boldogságát s elégedettségét jelző decoratiókkal, másolata nem rég folyt le.

A jól scenírozott darab előadásában egyetlen zavaró improvisatio – a vagy másfélszáz magyar püspök, mágnás, és polgár, representatiója a föl-séghez – agyon hallgattatott.

A strucmadár homokba dugta fejét, s azt hívé ha ő nem lát, őt sem látja senki.

Bach úgylátszék erősebb és nagyobb volt mint valaha.

Mind ez kifogyhatlan anyagot nyújtott nekünk az eszmecserére nézve. És neki epés és gunyoros és találó megjegyzéseinek kiöntésére. En részemről mind inkább csodálni kezdem, nem a grófnak mély és mesze látását a nagy dolgokban, mert ezt tudtam hogy nem veszté el lelki kórja által, sőt az volt betegségének egyik eleme, melyből

éldött, nem látva a jövőben vigaszt lelkére, boldogabb sorsot a hazára.

Hanem csodáltam, hogy tömérdek részletet tudott; mindennemű többé kevésbé fontos vagy titkos apróságot, mik kormánykörökben előadák magukat; hivatalos adatokat, és pletykákat; történeteket és jellemző adomákat.

Ő tudta döblingi magányában mind azon nagy és apró dolgokat, melyek a hazában vagy Bécsben, a magas és magasabb bureaukban és salonokban mondattak és tétettek, hol ő tíz év óta nem fordult meg.

Sőt a mi több – a hazai s külföldi, különösen komolyab irodalom terén minden újabb nagy és apró jelenségről tudomást vón. Minden magyar nyomtatványt kivétel nélkül megvett, minden magyar lapot tartott, s legalább futólag átnézett. A külföldi sajtó nevezetesb termékeivel folyvást megismerkedett. Politikai röpirat különösen soha sem került ki figyelmét; és, mint később tapasztalam, gyakran előbb volt kezei közt, mintsem az én censori nagyhatalmasságom megszerezhetette volna.

Szóval a kormányzati, sociális, irodalmi téren nem volt oly nagy s oly apró jelenség, mely neki igen nagy vagy igen csekély leendett. Őt minden érdeklé; ő mindent akart tudni, és mindent tudott. A mi végre, tekintve magas connexióit, s gyakori

látogatóinak polgári s társadalmi állását, nem oly nagy csoda!

Azonban én sem éltem behunytt szemmel Bécsben. Nem lettem volna magyar ember, ha a politika nem lett volna szakmám. És így egy s más észrevételt én is tehetek, mely Széchenyit érdeklé.

Midőn elmenni készültem, szívélyesen hitt meg, hogy őt máskor is látogassam meg „barlangjában”; – egyelőre maradjunk annál – úgymond – hogy pölöskei inspectornak jelentesse be magát, okaim vannak rá; – tévé hozzá – ezek az emberek – az öröket értette – zsoldomban vannak ugyan; de az ember nem vigyázhat eléggé. God bless You!”

Én nem tudtam elhatározni, általános bizalmatlanság-e, vagy azon hiedelem, hogy ő folytonos leskődés tárgya, vagy csak homályos üldözteségi ábránd-e, mely ily túlságos, s kézzelfoghatólag sikertelen elő vigyázatra inti? – elég az hozzá 10 óra felé járt az idő, midőn elhagytam, erősen fölizzgatottan a találkozás által; melyet nem sokára más, és több követett. Majd egy kis levélke, majd egy szóbeli üzenet jeles fiai által – Döblingbe szólított; s én kedves kötelességnek tartam, ha csak rövid negyedórára is szórakoztatni a világból önmagát száműzött férfit.

II.

Széchenyi útja a döblingi intézetbe s ott töltött első erei. (1848-1852.)

Én Széchenyinek, a kedélybeteg öreg embernek végnapjait írom le; ott kell tehát kezdenem, hol Széchenyinek, az államférfinak története megszakad.

A mi e között és a döblingi tébolyda között fekszik, az kevés, de a legerősb lelket is mélyen megrázó.

Két jeles hazánkfia jegyzetté föl ezen átmenetnek válságos pillanatait, – b. Kemény Zsigmond,*) – és a gróf sok évi házi orvosa s barátja Dr. Balogh Pál.

Az 1848-ki szeptemberi napokban, mint tudjuk, a forradalmi politika, s annak merész hivei már túlylyal birtak a ministeriumban is, melynek Széchenyi is – szíve ellenére – tagja volt.

Ez időtájban találkozék b. Kemény egy barátjánál Széchenyivel, s ezt írja róla:

*) Széchenyi jellem- és életírásában – a „Magyar szónokok és statusférfiak könyvé”-ben (Pest, 1851. Heckenast G).

„Ő – Széchenyi – lázas ingerültséggel beszélé, miként Kossuth Budavárát véletlen megrohanás által elfoglalni, vagy amint kifejezte „a nemzet számára biztosítani” akarja. Ezért kravalt készít. Háromezer brüsseli fegyvere van elrejtve, melyet az állomány költségén hozatott, de kézbe nem szolgáltatata. A nádor értesült az egész tervről; azonban fél minden eldöntő lépésektől.

„Míg Széchenyi a történeteket elmondá, gerjedtsége percenként növekedett. Kezének üterei kiemelkedtek, s majdnem bogot formálának. „Én a csillagokból olvasok, – kiáltott könyezve föl. – Vér, és vér mindenütt! A testvér a testvért, a népfaj a népfajt fogja mészárolni engesztelhetlenül és örülten. Keresztet rajzolnak a házakra, melyeket le kell égetni. Pest oda van. Száguldó csapatok dúlnak szét mindent, mit építünk. Ah – az én füstbe ment életem! Az ég boltozatán lángbetűkkel vonul végig a Kossuth neve – flagellum dei! *)

„Mi biztattuk, kicsinyítettük a veszélyt; de kértük, menjen rögtön a nádorhoz, a körülmények szerinti intézkedés végett.

„Ő este 9 órakor kocsijába fogatott, ígervén, hogy visszajövet hozzánk betér, az eredményekről tudósítani.

*) Isten ostora.

„Én tizenegy utánig vártam; akkor haza kellett mennem.

„Hallám, hogy éjfélkor érkezve haza, a legmélyebb izgalmak közt virasztott; s a nádor néze- teivel elégületlen volt.

Másnap sem találkozhattam vele.

„Azután rögtön Bécsbe indulék, s negyven- nyolcz órával később haliam, hogy Széchenyi is oda érkezett mint – örült.”

Széchenyi ezen utazásának történetét Dr. Balogh Pál előadá a „Közlöny” 1848. szeptem- ber 20-ki számában, – az akkori viszonyokra való tekintettel.*) E tudósítást következő adatok egészítik ki:

*) Dr. B a l o g h P á l nyilatkozata gróf Széchenyi István lelki állapotáról, a „Közlöny” 1848-dik évi Sep- tember 20-iki számában:

„Gróf Sz é c h e n y i I s t v á n .”

„Az újabkori események váratlan kifejlései és rend- kívüliségei minden érző kebelre mondhatlan hatást gyako- roltak. Nincs köztünk senki, kinek lelkülete azok által ki- sebb nagyobb változást ne szenvedett volna. És még korán sincs vége a drámának! Senki sem számíthatja ki, miként jutand el az átalakulás vésteljes viharai közt az új arany- kor élvezéséhez. Mert a sors nem szokta olcsón adni javait, egyeseknek úgy mint nemzeteknek. Szerencsés az, ki cum mente sana in corpore sano juthatand el a mindnyájunk ál- tal buzgón óhajtott, de csak becsületteljes úton kivívandó

Körülbelől a b. Kemény által jelzett napokban Széchenyi magához hivatá Dr. Balogh Pált.

Széchenyi sebes léptekkel, nagy izgalomban futott föl s alá termeiben, fejével s ökleivel ütötte a falat, s az ablakon kiugrani mutatott szándékot. Dr. Balognak sikerült rábeszélni, hogy hagyja el Pestet,

béke oasisához. Ezen szerencsében, fájdalom! nem részeseülhete hazánkfiainak legnagyobbika s átalakulásunk leg-régibb hőse gr. Széchenyi István, ki élete legfőbb feladataul tüze ki, boldognak és nagynak látni e hont, az oly rég s oly sokkép zaklatottat.

A néhány hónap előtt kifejlett világrendítő események, melyek által egy egész lap fordult meg Europa sorskönyvében, a nagy férfiú folytonos küzdelmek közt levő elméjére megrázó hatással voltak, s félsz állítván ő is nemzetünk életbarkájának vezetésére, aggodalmi nőtön nőttek, midőn látta minden emberi kiszámítások csalékonyágát, s midőn látta, miként esküdt össze ármány és cselszövény, árulás és gazság az oly szerencsésen kivívott szabadság megbuktatására. A naponkint véstteljesben tornyosodó felhők imádott hona láthatarán visszatükrözödték lelkében, s ő, ki a béke olajágával óhajtá legyőzni hazánk daemonait borzasztó sejtelmeket érte keletkezni keblében, midőn az, alacsony.....cselszövények és ármányok által gyújtott polgári háború lángjai csapkodni kezdenek az egekre s pusztítani szép hazánk virágzó határait.

Lelkének folytonos feszülésben volt húrjai lankadni kezdenek, s ő, ki hona javáért oly fáradhatlan tevékenységet tanúsított, ki nem olcsó szavakkal, hanem nagy tettek

menjen Bécsbe; sőt kértére beleegyezett, hogy ő isel-

kisérendi oda. – Kínos út lehetett ez mind a hazafias érzületű s a gróf iránt annyira ragaszkodó orvosra, mind pedig, s még inkább az előbbire nézve.

Vörösvárt kiszállván a kocsiból, Széchenyi elfutott, a földeken át, s oly gyorsan, hogy a cselé-

kel bizonyítá be jelleme valóságos becsét, naponkint szenvedélyesb szerepet kezdte játszani.

Bizodalma a nemzet sorsába csökkenni kezdett, s a láthatár, melyen epedve várjuk mindnyájan nemzetünk nagyságának fénysugarait fellövelni, előtte naponként sötétebb homályba merült. Mint kinek lelke a legborzasztóbb vészjóslatokkal teljes, úgy növekedének a nagy férfiú szorongatásai és nyugtalanságai.

Családja pár hét előtt nyári lakába költözött, s ő ezen lelki levertségben magára hagy(at)va, az aggodalmak és szorongatások kínjai közt élt, s minden kedvetlen hír, minden nem várt esemény megrezzentette keble húrjait.

Az anyyi küzdelmek közt rendíthetlen hős ezúttal ingadozni kezdett. Folytonos álmatlan éjjeli virrasztásai közt nem látott ő egyebet, mint rémképeket, melyek ellen lelke diadalt vívni ki képes többé nem vala. És ezen lelki küzdelmekhez azon gondolat csatlakozott legkínosb hatással, hogy imádott hazája veszedelmének legfőbb oka ő maga? ő ébresztvén fel a nemzetet százados álmából. Ha magas lelki ereje légy őzé is ottan a túlságos képzelet s kínos gondolatok furdalásait, annál nagyobb rohammal támadák meg azok egész valóját, s a legkeserűbb kitérősekre nyújtanak alkalmat. Ilyenkor minden józan előterjesztés, min-

dekkal alig lehetett utolérni. De rábeszélések után ismét megszelídült s visszajött, és az utazás tovább folyt.

Később Balogh úr tört vőn észre a grófnál, melyet az rejtegetett; s nem is adott ide Balogh kértére; hanem biztosítá őt, hogy nem teend má-

den nyugtató szó sikertelen volt. Az étvágy már régóta elhagyá.

Folyó hó 4-én kijelentem a grófnak, hogy ha egészségét visszanyerni kívánja, innen tüstént távoznia kell; hogy gyógyulásának múlhatlan feltétele mennél távolabb menni a fővárostól, hol minden szó, minden találkozás csak nagyobb zavarba hozza elhangult lelki tehetségeit; de a gróf nem vala hajlandó az üdvös tanács elfogadására. Nem akarta hinni, hogy beteg. Az ingerültség pírájával festett arcot mutató tükör folytonos csalódásban tartá őt. Csak következetes sürgetések, többszöri szándékváltoztatások után, szülének végre benne elhatározást. Másnap (kedden) csakugyan kocsira ült a gróf társaságomban, nem határozva még hová és merre, de Buda alig vala hátunk megett, s már a gróf leszállt, vagyis inkább kiszökött a kocsiból, kijelentvén, hogy nem megy egy tapodtat sem, hogy visszatér Pestre, hogy mint minister, helyét el nem hagyhatja, s hogy ő együtt kivan veszni, ha kell, hontársaival. Csak erélyes sürgetések után sikerült őt reá bírni, hogy ismét kocsiba üljön. A haladás azonban csak neveié a gróf sötét melancholiáját. Szüntelen hazája szerencsétlenségét emlegeté, s egész komolysággal fejtegeté, mikép „nincs többé menekülés nemzetünkre nézve. Beteg képzeleteinek tükrében már látta ő hazánk fővárosát ellenséges vad csordák által el-

gában kárt. Később önszántából átadá neki a tört-
Útközben nyugtalan vala a gróf; s sokai
beszélt életéből. Esztergomban ebédközben egész
nyugodtan elhagyja az asztalt, mondván, hogy mind-
járt visszajön. De nem jött; s dr. Balogh sietett őt
fölkeresni. Meg is találta a fasorok közt, hol ko-

pusztítva; a század egyik legpompásabb mesterművét, a
buda-pesti lánchidat a hullámok mélyébe temetve, s mint
Marius Carthago düledékein, úgy képzelé ő magát elpuszt-
tult hazája romjain. És mikor a szerencsétlen gróft meg-
lepi az eszelősség haragja – mint Esquirol a dühöt nevezi
– az eltorzult arc barázdáin gyakran a kétségbeesés keserű
konyei görgedeznek le. – Ilyenkor gyakran megkísérté
őt az öngyilkosság daemona is, de lelki ereje nem engedé
lesülyedni őt, a rossz játékosok ezen utolsó menhelyéhez,
mint Napoleon nevezé. Ellenben számtalanszor nyilvánítá
mi örömmel ölelné a halált, mint ki már gyógyithatlan, s
ki többé hazájának hasznos tagja nem lehet. S mi lelki
szenvedéseit a legmagasb fokra emeli, az azon vallásos tul-
ingerültség, mely a szemrehányások keserű fulánkjait mér-
ges nyilakká változtatja. Ily leirhatlan kinos gyötrelmek
közt, mint a gróf sokszor nyilvánítá, többszöri huzakodások
és ellenszegülések után, s a legdühösb rohamok gyakori
kitörései közt, de mégis szerencsésen jutottunk Döblingbe,
hol őt további orvosi felügyelés alá adtam át. Vérző szív-
vel hagyám lelki küzdelmei közt hazám nagy polgárát, tá-
vol kedvelt családjától s idegen arcoktól környezve, kik
nem értik lelke magas vágyait, s nem osztoznak keble ne
mes érzelmeiben.

Mint a nemes gróf házi orvosa, kötelességemnek tar-

csijaik álltak. A komornyik azt beszélé a doctor-nak, hogy a gróf a kocsiból pisztolyt vón ki, s magát agyonlőni akará; de sikerült őt visszatartani.

Az orvos ekkor, hogy szórakoztassa, sétálni indult vele. Széchenyi azonban egyszerre neki iram-

tottam, mindezt némi részletességgel közölni a közönséggel, különösen azon gyöngédtelenek irányában, kik felejtve nagy hazánkfíának halhatlan érdemeit, felejtve hogy ő újjászületésünk történetében oly fénypontot foglal el, nem átalolták őt, kit leláncolt Prometheasként, hona vészteljes sorsáni kétségbeesése, mardosó féreg gyanánt gyötör, alacsony gúnyaik, gyanúsításaik és rágalmaik tárgyául tűzni ki-Hazánk, mely nagy férfiakban oly szegény, mint tétlen szóhősökben gazdag, méltán fájlalhatja egy oly fiának szerencsétlenségét, kinek keble tethdús életének minden percében csak hazája dicsőségéért és boldogságaért dobogott, ki ezért annyit áldozott, mint századok lefolyta alatt egy magyar sem, s ki most is ezer örömmel váltaná meg élete árán hona megszabadulását.

Meg is vagyok győződve, hogy hazám nemesb keblű polgárai közt nincsen egy sem, ki a nemes gróf halhatatlan érdemei iránti hálaérzetében buzgón ne óhajtáná, hogy az egén borongó sötét felhők minél előbbi szétoztásával, oszlanjanak el a gróf lelkéről is azon sötét felhők, melyek most annak tehetségeit oly kínos zsidbadásban tartják, s hogy a gróf léphessen fel ismét minél előbb a nagytettek színpadára, melyen ő annyi éveken át oly fényt árasztva működött, s melyen őt minden honszerető polgár oly bús szívvel nélkülözi.

B a l o g h Pál.

lott a Dunának, és elérvén a hajóhidat, arról leugrott a folyóba. . .

Szerencsére egy teherhajó érkezett épen fölül ről, s azonnal csónakot bocsátott el, melyben a grófot ki is fogták.

Semmi sem jellemzi jobban Széchenyi causticus léleksajátságát mint az, hogy midőn e gyászom tett után átöltözik, ezen megjegyzésre fakadt: „Minő bolondot tettem most; ezen emberek mind tudják itt, hogy jó úszó vagyok.”

Az esztergomi alispán s főpapok marasztalták, hogy háljon a primási épületben; de alig volt ott. ismét nyugtalan lőn; s tovább utazást sürgetett

Győrben találkozik nejével, ki őt Bécsbe kísérni óhajtá; de ő azt meg nem engedte.

Mosonyig meglehetősen haladtak előre. A gróf nyugtalan volt ugyan, de rohamok nélküli állapotban. Ott megérkezve azonban, ismét kiugrott a kocsiból s lármázva s kiabálva futott végig a főutcán, hogy ő „ég;” s oly dühöngésbe jött, hogy kezeit lábait meg kelle kötni törülközőkkel, s ágyba fektetni. A főre alkalmazott hideg borogatások után némileg enyhült állapota j s Bécsig tűrhetőn viselé magát.

Azonban alig érkezett meg Döblingben a számára rendelt szobába, oly őrjöngő dühbe jött, hogy megkötni kelle.

Döblingben létének első időszakáról egyedül az intézetulajdonos dr. Görgennek hivatalos vallomásai után értesülhetünk; mert az intézet két alorvosa, dr. Guszmann R. és dr. Goldberg, kik Széchenyinek ott időzéséről egyetmást följegyeztek, csak későbbi években kerültek oda; – ápolói pedig – Brach és Bicbler, egyszerű létökre különös figyelemre méltó dolgot nem mondhattak róla.

De dr. Görgen maga oly korlátolt elméjű s triviális lelkű férfiú volt, hogy, mint később látni fogjuk, Széchenyi lelki s kedélyállapotát fölfogni vagy megérteni távolról sem volt képes; s e szerint dr. Görgen adatai egyedül a mennyiben a beteg Széchenyinek külső jelenségére s viseletére, és physikumára vonatkoznak, bírnak érdekkal. Szellemi vagy kedélybeli állapotáról csak fölületesen, vagy épen badarul emlékezik.

Ebbeli állításunk igazolására elég néhány sort idézni azon parereből, – melyben Görgen nagy betegének az intézetbe jöttkor lelki állapotát ecseteli:

„A beteg beszédei – mania desperatoriara mutattak, u. m. vallásos alappal. Szakadatlanul vádolá magát, hogy Ő hazáját elárulta, az uralkodó házat elárulta, hogy az épen kitörni készülő borzasztó forradalmat ő idézte elő a demokratiai párttal való tetszélgeése által sat.” (?)

Így Széchenyi örülségében sem beszélt. Az örültnek énje megzavarodik; de azért önmagának reflexusa. – Miféle demokratiai párttal tetszelgett Széchenyi?.. Ez nyilván csak Görgen homályos fölfogása arról, mit Széchenyitől hallhatott, de nem értett; s minek csak alapja igaz; – t. i. az, hogy Széchenyi kétségbeesett a haza sorsa fölött; s hogy annak veszte miatt önmagát, saját munkásságát, melylyel a nemzetet szunyadtából haladásra ébresztette – okolta; s hogy ő – ki mindig vallásos volt – az Istennel való kibékülést lehetlennek tartá, oly borzasztóknak hívé bűneit.

Ezen s hasonló gyötrelmek közt hánykódott elsötétült szelleme.

Görgen azt írja, hogy Széchenyinek az intézetbe érkeztekor kezei lábai kötözve voltak. Ez ellenkezik dr. Balogh előadásával. Melyiknek lehet igaza, könnyű eltalálni, miután dr. Görgen, saját assistense dr. Goldberg bizonyága szerint – annyira feledékeny volt, hogy míg egy szobából kiment, már elfeledé, mit rendelt valamelyik betegnek.

Annyit az intézet szolgálai is bizonyítanak, hogy Széchenyi az intézetbe jöttékor annyira dühögött, hogy az ágyra lekötözni kelle. És pedig gyakrabban kellett ennek történni, legkivált azért, mert szokása volt fejét a falhoz vágni, vagy fejé-

vel a falnak futni, nyilván öngyilkossági szándékban.

Ottlétének első napjai és hetei borzasztók lehettek.

Izgatott idegei, őrjöngésig fokozott képzelődése, önvádjai, lelki furdalásai, leírhatlan félelmei, miknek rohamában botot ragadott, s hátát a falnak támasztva, dühösen védte magát láthatlan támadói ellen, – ezen kórállapotok forrása – a politikai eseményekben, a haza akkori állapotaiban levén: – ha elgondoljuk, hogy nem sokára Döblingbe jötte után következtek be a bécsi forradalom válságos napjai, a magyar seregeknek Schwechatig nyomulása, midőn egyes ütközetek és ágyúzások zaja a magas dombon, s a városon kívül fekvő intézetben közélről voltak hallhatók, majd a város bombáztatása Windischgrätz által . . . képzelhető, mondom, hogy mindez mily hatást tőn a szerencsétlen beteg testére és lelkére!

A zaj néhány hét múlva elnémult. „La paix regnait a Varsovie.” A Döblingi tébolyda külnyugalma helyreállt, vele alább hagytak a gróf őrjöngési rohamai. Tompa fásultság állt helyébe; s teljes közöny a világ iránt.

Senkit sem bocsátott magához; még imádott nejét sem, ki octóber óta koronkint bejött Czenk-ről; s kísérletet tőn boldogtalan férjéhez juthatni?

s talán lelki fájdalmait enyhíteni; mert hisz a szeretet mindig remél.

Ezen apathia kiterjedt a gróf physikai lételére is. Teljesen elhanyagolta magát. Nem vévé észre, hogy fehérruhát kellene váltani; mozdásra rábeszélni kelle; haját s körmét kényszerrel kelle levágni. Asztalnál, ha senki nem figyelmezteté, markával evett. Napközben, mint bús oroszlán vas ketrecében, föl alá járt szobájában, selyem, zsebkendőit tépdesve, s egymásután rongyokra szakgatva.

Majd ismét csacska lőn. Az intézettulajdonossal, segédorvosokkal, a betegápolókkal s örökkel folyvást beszélt, de rendszeren ő maga, s senkit szóhoz jutni nem engedve. A mi lelkét nyomta – azt végtelen ismétlésekben újra meg újra kitárta élőtök, nem törődve azzal, értik-e fájdalmát? fölfogják-e a mit elbeszél? önvádak politikai múltja miatt, hogy a hazát ő veszté el, – hogy nem kell vala a nemzetet életre ébresztenie, – hogy nem kell vala Kossuth-al szembeszállnia, – hogy nem kell vala neki a ministeriumba lépnie, – hogy ezen s egyéb büneit Isten soha nem fogja neki megbocsátani . . . ezen zavarteljes szent fájdalmakat önté ki folyvást az őt környező tudatlanok profanus füleibe.

Ezen állatihoz közelítő állapot pár évig tartott, míg a kór önmagát kimeríté. A gróf elevenen eltemetkezett, utóbb szobáiból ki sem ment. Csak egy ízben történt 1850-ben, hogy a gróf dr. Görgen kíséretében behajtatott a városba, ott lakó családját meglátogatni. E látogatásról a grófi családon kívül máig is csak kevesen tudnak. A gróf feldúlt külsejével, kisírt szemeivel, beteg kinézésével s kifogyhatlan önvádaival megrémíté mély gyászba merült családját, melynek körében egy órát töltvén, ismét visszament Döblingbe, honnan többé nem is jött be a városba.

Lassankint még is unni kezdé magát, s szórakozást keresett. Elkezdett a betegápolókkal malmot húzni, vagy farkas és kecskét játszani, ostáblázni, – s annyira belehevült a játékba esténként, hogy aludni menni is elfeledett.

E játékok természetszerint fölébresztek benne a shak iránti régi szenvedélyét. Az 1850-ki év után néhány évet, mondhatni, csaknem kizárólagosan shakjátékban tölte.

Egy fiatal ember fogadtatott föl jó fizetésért, egy szerény s mívelt magyar ifjú. Asbóth volt a neve. A műegyetemen tanult s magán-nyelvtanításnak szentelte a napnak üresen maradt óráit. Az esti órákban pedig kijárt nagy betegünkhöz. Ezzel shakkozott esti hat órától fogva néhány

óraig, – majd éjfélig, gyakran hajnalig. Akkor a szegény fia egy földszinti szobában számára készült ágyba feküdt, s alig néhány órai alvás után ismét bement a városba, tanulmányai után.

Persze az ifjú test e rendkívüli erőlködést soká nem bírhatta el. Talán más kór-okok is működtek benne. Álmatlanságba esett, ereje láthatólag fogyni kezdett. El el maradozott Döblingből; azt mondák – beteg Egyszerre híre jött, hogy megőrült. Szerencséjére nem sokára meg is halt.

A mi az agg betegnek üdülést, az az egészséges ifjúnak kórt s halált okozott.

Széchenyi, ki előtt el sem titkolák ez eseményt, nagyon sajnálta az ifjút, ki iránt nagy vonzalommal viseltetett.

De nem ezen ifjú volt az első személy, kit Széchenyi – lelki állapota javulván – magához bocsátott.

Láttuk e javulás mily lassú volt; arányban volt az a kór nagyságával, melyet imént néhány vonásban ecseteltünk; s melyet fokoztak testi bajai, – máj és vese baja, csaknem teljes álmatlansága, s minden ételnek egy ideig makacs elutasítása, – s láttuk – mint a testi tápot – úgy s még kitartóbban, évekig utasítá el magától az erkölcsit, a szellemi és szívbeli vigaszt. Kiket az életben leginkább szeretett – nejét s gyermekeit

– legkevésbé óhajtá látni, s utálni látszók még a találkozás gondolatát is.

Az idő hatalmas orvos, mondják.

Hanem erős Organismus kell hogy legyen, mely az idő lassan ható gyógyszerét megbírja; és Széchenyi erős organisatióval bírt. Széchenyi teste és lelke csak leroskadott, a hol másé megtört volna. Ő elájult, hol más meghalt volna. Meggörnyedt, de nem tört meg. Lassankint fölemelé ő magát. Ámbár . . . egykori magaslatáig többé soha.

Lassanként a shak kezdé ki nem elégíteni. Mintha csak a shakkal ébredtek volna föl lelki-erői- szellemi érdekeltsege és az emberek utáni vágya. 1852–3-ban állt be e fordulat.

Első, vagy az elsők egyike, kit látni óhajtott, L o n o v i c s érsek volt, ki a száműzött visszavonultságában élt akkor Bécsben, – „belebbezve”, mint a civilisatori törvénykezés szótárában mondák,

Széchenyi vallás dolgában is józannak látszék, s elfogulatlannak. Néha, de ritkán, egy-egy frivol élcet ejtett tán az egyháziakra. De komoly hangulatában, lelke mélyében vallásos és katolikus volt. Lelki éjének gyötrelmei is az Isten félelmével voltak kapcsolatban. A miért is könnyen meg tudom fogni, hogy az első ember, kit látni, ki előtt szívének hosszas és zavaros kínszenvedé-

seit kitárni, kivel könnyeit közleni óhajta – Lonovics érsek volt, az ép oly művelt elméjű, a mily tiszta lelkű s szeplőtelen papi jellemű férfi, kit régi barátságon kívül azon új kötelék is fűzött hozzá, Hogy ő is a haza iránti szeretetért bűnhődik. 1853 óta nejének és gyermekeinek látogatásán kívül mások társaságában is kezdett örömet élvezni; ámbár csak rövid ideig társalgott egygyel, s láthatólag sietett ismét őt eltávolítani. Sejtelmem szerint a gróf mintegy kísértgette elmebeli erejét, – mit s mennyit bír meg? s midőn bizalmatlan volt önmagához – véget vetni sietett a társalgásnak. Legalább gyakorlati ügyekről, jóságai kezeléséről eleinte tiszteivel, kik hozzá bejárni kezdtek, sem akart szóba ereszkedni. „Minek – úgymond – úgy is tönkre jutunk, s koldusbotra jó a magyar nemesség.”

Azonban a gróf láthatólag üdült. A külvilág iránti érdeke nőttön nőtt. Mindenkit, a ki keresé, magához bocsátott. Társalgása kezdett nyugodt, elmés, vonzó lenni. Grotesk valami mindég volt modorában, – csak Görgen tartotta azt tébolyodottsága jelének.

Szellemi tevékenysége is fejlődött. Írni kezdett és olvasni. Külsejére gondot kezdett fordítani, meze mindig válogatott, de pongyola volt, minőnek főnnebb leíráim. Kopaszodó fejét betakarni

akarva, de azon melet nem t rhetve, papír lövegeket hordott, melyek kék, vörös, fehér, sárga szeletekből voltak fonva; – s miket maga „bolond sipk k”-nak nevezett, s form jokr l  telve m lt n; ámbár célszerűek val nak szobában.

Időközben a gr f  tsz ll soltatott; az az négy szoba adatott m g az eddigihez;  gy hogy saját, a többi épülettől teljesen különvált laka, külön bejárata s l pcs zete volt.

E szerencsés haladás a gr f nej ben és családjában mindig ébren tart  annak reményét, hogy előbb utóbb elhagyandja szomorú fogh z t.

Kegyetlenül csalatott remény!

III.

Aránylag-derült napok 1853-től 1860-ki márciusig.

Ha most visszaemlékezem azon változatos órákra, miket három év folytán Széchenyi István körében tölték, kimondhatlanul sajnálom, hogy azokról rendes naplót nem vezettem, s nem jegyeztem föl társalgásunk tárgyait, annyi jeles gondolatát, bölcs vagy eredeti mondatait, grotesk ötleteit, élceit, adomáit, vagy gazdag életének reminiscenciáit. Mily kincs volna most kezemben!

De ha egyes részletek el is tűntek emlékeimből, életmódja Döblingben, érintkezése, tettei, gondolkozása, s érzülete egészben véve elevenen áll kegyeletteljes emlékem előtt.

Eleinte ritkán s töbnyire este mentem ki látogatására, mert úgy kívánta volt; gyakran csak éjfél tájban hagytam el őt, s ballagtam a hózivatárban vissza Bécsbe. De meghívásai mind sűrűbbek lőnek; később alig múlt el 8-14 nap, hogy megne hívott volna; majd a nap minden órájában, ebéden estelin s a legkülönneműbb társaságban

fordultam meg nála; és így lön szellemdús változatos társasága lassankint Bécsi lételem kiegészítője, úgyhogy midőn elhunyt, nem a nagy férfiú, de reám nézve idegen ember tűnt el előlem, hanem halála betölthetlen űrt hagyott lételemben.

Az 1848-1857 közötti borzasztó múltjáról akkor még igen keveset tudtam. Én ő benne az évek és testi s lelki fáradalmainak és szenvedéseinek súlya alatt meggörnyedt férfit találtam; állítólagos tébolya vagy örültsége rejtély volt előttem. Némelyek szerint fölüdült belőle. mások szerint nem gyógyult még meg; ismét mások szerint – egész őrjöngési vagy tébolyodottsági története mese volt, és színjáték. Mit tarték én lelki s elmebeli állapotáról, s mit tartok ma is? az utolsó fejezetben lesz helyén kifejtennem.

Annyi áll, hogy a gróf higgadtsága, éles és távollátása a nagy politikai s emberiségi dolgokban a réginek látszék. Elvezet és tanulság mindig volt társalgásában.

Álmatlanságban szenvedvén, – alig aludt 3 órát éjent – mi ismét testi bajainak következése volt, nagy tevékenységre volt utalva, hogy betöltse a hosszú napot. Korán reggel kelt; hidegen fürdött, télen nyáron; s minden oldalon kertre nyíló valamennyi ablakait fölnyittatván – föl alá sétált szobái során, míg számítása, vagy erejének

állapota szerint negyed, fél, vagy egész mértföldnyit nem járt; mit rendesenél szokott mondani panaszolva vagy dicsekedve. Kiszámító, hogy itt létének egész ideje alatt hány mértföldet járt, s ha nem csalódom, az európai kontinenst kétszer megkerülte volna.

Azután irt és olvasott. Reggelizett; s ismét irt és olvasott. Egész nap, s sokszor fél éjjel. Nem csoda, ha mindent tudott is mindent ismert, a misajtó alól az egész világon kikerült. Néhány látogató fogadása ebéd előtt és után, kik 1858 óta mind szaporábban jöttek; estenkint a shak, melyben sokszor a bérelt játzó társon kívül több műkedvellőt fárasztott ki, – ki többnyire fiai egyike vala. – Ámbár a shak-játék szenvedélye nem jó jel vala kedély s idegállapotára nézve. Midőn még igen beteg vala, 5-6 évek előtt, reggtől éjfélig játszott. Midőn kedélye 1860 március 3-ka után ismét elborult, s önmagát kerülte, ismét a shakban keresett szórakozást.

De 21 órát 24-ből nem tölthet az ember komoly munkával; továbbá a változás utáni vágy, mely az emberben van, nehezen elégíthetők ki, ha az ember állandón szobáiba zárkózott. A külvilág jeleneteinek változását tehát neki valamivel pótolni kelle. És így szobái tele voltak rakva holmi apró csecsebecsékekkel, porcellán alakokkal, bizarr figu-

rákkal, torzképekkel, szekrényekkel, tintatartókkal, s órákkal, melyek mind ütöttek.

Ő neki még több oka volt mint másnak magát elbódítani, s szórakoztatni!

Igen sokat írt. Kiterjedt levelezésén kívül, rendszeren írta Naplóját; írt hírlapi cikkeket, röpiratot, könyveket, mikről alább lesz szó.

Midőn én kezdek hozzá járni, már a közügyek iránti élénk részvételben találtam őt, s csaknem lázas tevékenységben.

A politikai viszonyok, mint képzelhető, előzetesen érdekelték. A központi kormány tevékenységének annál szigorúbb bírálója volt, mivel azt mint magyar gyűlölé is. De magas connexioi által annak titkosabb fogásairól s baklövéseiről is értesülve levén, – érdekes volt hallgatni kimeríthetlen philippikáját.

Egyébiránt szívtelen örökös nem várhatta nyugtalanabb türelmetlenséggel a gazdag testator halálát, mint Széchenyi a Bach-rendszer bukását. Naponként leste s jegyezte kis és nagy hibáit, tetteit és mulasztásait, mint csillagász vagy időjós az égi jeleket.

Egyszer különösen emlékszem, hogy jöttöm-kor a „Wiener Zeitung”-gal kezében fogadtott.

„Nézze csak, mivel mulattam ma egész délután?” s ezzel elém tartá a lapot, hol kék rajzónnal aláhúzta az első cikk föliratát: az á l l a m h á z t a r t á s k i m u t a t á s a 1858-dik évről volt az.

Miután annak főszámtételeit a szakavatottnak tekintélyével recapitulálta, s dacára az év végén beállt ezüst agio-szünetnek, pénzügyeink kétségbeejtő állapotát néhány vonással igazolta, gúnykacajra fakadt:

„Lássa, milyen szamarak ezek a Bruckok és Bachok! ki kényszeríti őket, hogy évenként közzétegyék ezen államkimutatást? Senki. Absolute kormányoznak, s alkotmányosdit játszanak a budget kimutatásával. Meztelenül kitarják bajaikat. Ha hallgatnának vele, sokkal okosabban tennének. Ide kellene jönni b. Brucknak a bolondok házába. Itt volna az ő helye. Metternich mennyivel okosabb volt. Nem közlött az semmit. Ha pénz kellett – nyomtatták a bankót. Egyébiránt majd odajutnak ezek is! – Ha pénz kell – s sehol nem kapnak – nyomtatni fognak!”

A kül- és belpolitika napi fordulatait hasonló caustikus és gúnyoros modorban gyakran talán elfogultan, de mindig szellemdúsan tárgyalta.

Midőn Magyarországon a kormányzat elleni tetteges ellenállás első symptomái – a nemzeti öltözet és a protestantismus ügyében – kezdtek nyilvánulni, – aggodalmi nőttek. Félt, hogy a mozgalom élére meggondolatlan fiatalság fog tolamakodni, és vezérszerepet vinni. A fiatalság és az utca terrorismusa ellen 1848 előtti keserősége ébredt föl, midőn a nemzeti színházban történt demonstratiót meghallotta – mely, ha nem csalódom, mindössze abból állt, hogy a szózat énekeltetett el, s egy ifjúnak fölhívására mindenkinek – még a páholyokban is – fölállni kelle, s állva hallgatni végig a hymnust.

Különben is ő nagy bölcsen és előrelátón – óvatosságot tartott szükségesnek. Nem egyszer monda, célzással az uralkodott, de már bomló kormányrendszerre: „Vigyáznunk kell; a d ö g l ő e l e fánt még egy n a g y o t r ú g h a t .”

És valóban nagyot is rúgott, pedig midőn már dögnek tartaték.

Nagy részvétet fejtett ki a magyar öltözet divatba hozatala iránt. Nézetei ebben is gyakorlatiak voltak. Olcsóságra fekteté a fősúlyt, hogy a szegényebbek se kényteleníttessenek azt nélkülözni, s a divat általánossá váljon. Egyszerűnek és módosítha-

tónak óhajtá a magyar ruhát, hogy szabását a korhoz, a napi munka gyakorlati igényeihez lehessen alkalmazni. „Nem lehetünk mindnyáján főispánok, nem járhatunk mindnyáján spanyol grandezzeval; hanem ezen iparos korszakban lótni futni is kell – a mi ugyan furcsán veszi ki magát oly feszes és majestosó öltözetben mint ezek – s néhány divatképre mutatott.

Gombokat küldetett magának T. J. által; s azokat szépeknek találta, – de ónix és carniol-féle compositiók levén, drágálta. „Nem kell luxus-ruhát csinálni belőle, hanem mindennap használhatót, – úgy is koldusok vagyunk –” tévé hozzá.

Hogy a magyar irodalom mennyire érdeklé, már fõntebb említem. Minden magyar nyomtatványt megvon, s érdeme szerint több kevesebb figyelemmel átnézett.

De különösen szerette az „Üstököst”, sa „Bolond Miska naptárát.” Az előbbiből többi közt valódi gyönyörérettel szavalta maga Kakas Mártonnak „szegény frakk” című költeményét, és nem csak egy ízben.

A „Bolond Miska 1859-ki naptárából”, mely épen megjelent, fölolvastam neki „X-megye tisztii-

kara névtárát” – melyet, mellékesen megjegyezve, magam írtam volt bele, s mely itt következik:

„X-megye tisztikara:”

<i>Megyefőnök:</i>	Aerger.	}	<i>Fogalmazók:</i>	Przbrzcssek	
<i>Elnök:</i>	Berger.			Krszticssek	
<i>Törvényszéki tanácsosok:</i>	Hunger			Zaduba	
	Leider.			Hudoba	
<i>Titkárok:</i>	} Kolácsek Konopácsek Mlnék Zafranek.	}	}	Zahrada és a többi.	
				~~~~~	

Soha oly jóízűn nem haliam nevetni, mint e schematismusnak; hahotázott, hogy könybe láb-badtak szemei.

Különösen érdeklé a nemzeti színház. Azon dicséreteket, miket esetleg egy vagy más színészre vagy színésznőre valamely lap színbírálatában talált, föltétlenül hitte; s örvendett a magyar színészet emelkedésének. En bűnnek tartottam volna e jótékony hitében háborgatni.

A német színészetről – és méltán – igen becsmérőleg szolt. A német pedáns formáit, álpáthoszát, szögletességét s leleményének szegénységét

gét méltán gúnyolta. De ő tovább ment, s a német színészet hanyatlásából a nemzet elaggott voltára és szellemi kimerültségére következtetett. Ezt én túlzásnak tartam; tekintettel tudományos, történelmi és természettani ifjú iskolájára, mondhatni regenerációjára, melynek még ma úgy szólván csak kezdetén vagyunk, s mely a német irodalomnak nagyobb, fényesebb jövőt, és mindenesetre praktikusabb hatályt ígér, mintsem a múltban vala.

Ödön grófnak egy ideig német nevelője volt. Az igaz, hogy azokról ítélve, a miket róla hallék, mintapéldánya lehetett egy paedagóggá csontosult német szobatudósnak. A gróf ezer adomát tudott róla, miknek nevetségeit mind az összes német nemzetre vitte vissza

Többi közt egy ízben külföldön utazott a tudós tudor Ödön gróf kíséretében. Visszajövet a gróf sokalta az utón tett költekezést; s fartatta a doctort ez és azon positionak fölösleges vagy fényűző volta miatt; mi ellen a doctor azzal védte magát, hogy gróf Széchenyi levén útitársa, annak rangjához illőleg kelle élni! (Standesgemäss.) Az öreg úr azonban erre még kegyetlenebbül szorította a tudóst, hogy „mit nevez ő standesgemässnek?” – hogy többet kell-e valakinek enni és inni, vagy ugyanazon tárgyért többet kell-e fizetnie, mert gróf? sat.

Máskor a tudós nagy deferentiával monda, hogy »ily nagy házban» (t. i. mint a grófé) „Bolon-dok háza biz ez!” viszonzá neki a gróf; mire az, teljesen deconcentrálva volt.

„Kimondhatatlan impraktikus ügyetlen nép ez a német; monda sokszor Széchenyi; „egyéb-iránt nekünk az a szerencsénk, különben már régen elpusztítottak volna a földszínéről” Nemegyszer hozzátéve eféle anti-németphilippikáihoz e következő jámbor óhajtást is: „Adja Isten, hogy a németnek soha se jöjjön meg az esze!”

Különben nemcsak kötekedő, s néha keserűn gunyoros volt azok irányában, kiket legjobban szeretett, – hanem kedve telt benne, megtréfálni általán az embereket, kiknek gyengéit ismerte.

Valamelyik nap egy – akkoriban ellenzéki minőségében – népszerű főtisztelendő úrral voltam nála ebédre hivatalos. Ő e hazánkfia jeles tulajdonságait igen nagyra becsülte, s benne a haza ügyének bajnokát tisztelte; hallván azonban, hogy ezen úr ínycsók hírében áll, s szenvedélyes pezsgőkedvellő – előre föltéve magában, hogy igen egyszerű ebédet adand, s italul csak közönséges asztali bort.

Érdekes volt látni ebéd alatt a vendég vára-
kozásából való kiábrándulását, – és hallani később
a gróftól, hogy őt mennyire mulattatta az egész
jelenet; – melynek magam is áldozata valék. . .

A főtisztelendő úr pedig ezen ebéd óta előbbi
Széchenyi cultusával láthatólag alábbhagyott, nem
sejtve, hogy a mit ő személye iránti figyelmetlen-
ségnek tartott, az csak az öreg urnák dévaj sze-
szélye volt.

Egy ideig sajátságos kenyér volt asztalán, me-
lyet leginkább csak maga evett, s mely a maga
számára külön süttetett. Azt monda, hogy angol
kenyér, s igen dicsérte annak jóságát. Különös-
sége mindössze abból állt, hogy a korpával még
vegyes lisztből volt sütvé. Úgy emlékszem, jól íz-
lett nekem, vagy azért mert „angol”, vagy mivel
az öreg úr dicsérte. E kenyérhez is tapad egy epi-
zód, melyet dr Goldberg jegyzett föl.

E kenyérral, mint gyógyszerrel élt egy angol
nyelvmester, ki azt és a használata iránt utasító
könyvet hozá a grófnak. A gróf e gyógyszert
aként használta, hogy rendes eledelén kívül esten-
ként megevett shakjáték közben vagy két fontot
e nehéz emésztetű kenyérből, míg attól nagyon
megbetegedett; s akkor fölhagyott a gyógymód-

dül, melyet huszárkorában kevesebb veszélylyel próbáltatott volna meg.

Mint említem, szolgálai tulajdonkép intézetbeli örök voltak előbb, de minthogy a gróf fizette őket, s annyi évig szolgálták már, becsületes lelkökben mély ragaszkodás vert gyökeret a gróf iránt, kit beteg állapotában ápolniok s gyakran önmaga ellen védeniök kellett · ki csendesebb óráiban velök tölte a napokat s féléjéket, malmozva vagy shakkozva, – ki végre midőn fölüdült, ámbár néha betegesen szeszélyes, de oly jó, oly nemes és bőkezű uruk vala.

A szolgák egyikét Bichler Sebestyénnek, a másikat Brach Jakabnak hittak. Amaz legjobb férfi korában álló, komoly és tisztességes kinézésű német, – emez pedig alacsony, vastag, meglehetősen ostoba s verhenyeges arcú, de jó indulatú öreg cseh ember volt.

Ez utóbbit különösen szerette a gróf mind hűsége miatt, – melyben a különben mindenki irányában gyanakodó gróf előbb megbízott mint bárkiben, mind pedig a miatt, mert sok komikai oldala levén, őt hol boszontá, hol mulattatá, s így mindenestre szórakoztatta. Hogy Brach félig süket,

az ugyan sokszor kellemetlen vala, mert vagy nem hallotta vagy nem értette meg mit parancsolnak neki; – de e körülménynek jó oldala is volt a gróf fölfogása szerint, mert ha bízott is becsületes-ségében, néha mégis örült neki, hogy Brach előtt beszélni is lehetett, a nélkül, hogy ez megértette volna.

A következő adomát a gróf maga beszélte el: Bizonyos oldalról húsz forint havi fizetés ígéretével fölszólíttatott Brach, hogy mindazokat följegyezze, a kik urához járnak, s általan föladja, a mik körülte történnek.

A jámbor ijedtében maga vállal be a grófnak, mily ajánlat tétetett neki, s lábaihoz borult urának, mintha valami bűnt követett volna el.

„Hát maga mit szándékozik tenni?” kérdé a gróf.

„Oh excellenciád, hogy is kérdezhet ilyesmit? A világ minden kincseért sem árulnám én el kegyes uramat.”

„Csak nem ment el az esze!” viszonzá a gróf „hogy ez ajánlatot visszautasítsa! Sőt én kívánom, hogy azt fogadja el; és fölhatalmazom, hogy ha valamelyik látogatóm nevét nem tudja, kérdezzen meg; s én meg fogom mondani. Mert – lássa – ha maga nem teszi, majd találnak mást; és pedig talán olyan embert, a ki Isten tudja mit fog h a-

zudni; maga legalább csak az igazat fogja megmondani; nekem pedig nincs okom az igazságtól félni.”

Vajjon Brach követte-e a tanácsot? Nem tudom. De későbbi időkben mondogatta gyakrabban a gróf, hogy Görgen minden látogatójának névé” följegyezteti.

Az öreg Brachot még jobban jellemzi azon adoma, melyet róla Falk Miksa jegyzett föl. *)

„A hares 1860. mart. 3-ki házmotozás után” – írja Falk – egyik estve „en deux” vacsoráltam a gróffal. Ő igen igen komor volt; csupa rémeket látott, és erősen hitte miszerint őt magát és mindnyájunkat, kik hozzájártunk, egy éjjel hűvösre fognak tenni.

„De kegyelmes uram,” mondtam, „hisz erre semmi ok nincsen.”

„Barátom” felelt ő, „a mai időben bezárásra nem kell ok, hanem csak zsandár és börtön; e kettő pedig bőven megvan.”

A mint mondtam, ő igen komor volt; szemöldei még a szokottnál is sűrűbben húzódtak össze, és misem bírta őt felderíteni. Egyszerre csak ne-

*) A „Magyarország” 1861-ki folyamában.

vetésre fakadt, és e nevetés lassanként oly kacajba ment át, hogy a gróf néhány percig nem bírt szóhoz jutni. Én vele nevettem, mielőtt még tudtam volna, hogy miért?

„A legjobbat még nem mondtam el” kezdé végre: „képzelve csak, mialatt itt nálam a tekintetes rendőrség mindent felforgatott, az ajtó mellett, mintha oda szegezték volna, ott állt az öreg Brach, halványan, mint Don Juan-beli márvány vendég és reszketve, mint a nyárfalevél. Mikor a komédiának vége volt, oda megyek hozzá és részvétele által meghatva, azt mondom neki: „Maga nagyon megijedt, Brach?” „Oh meg kegyelmes uram?” „Azt gondolta, hogy tüstént felakasztanak engem?” „Ezt nem!” „Vagy legalább bezárnak!” „Ezt sem excellentia!” „De hát az ördögbe, mitől félt?” „Hogy engem zárnak be!” „Magát” „Igen is kegyelmes uram – dadogott Brach, térdre borulva – mert ott az almáriomban 25 ft ezüst hatóság van eltéve; pedig azt hallottam, hogy szekszérliket nem szabad eldugni.”

„Mit gondol ön – végzé be a gróf, – hány úgynevezett nemes tettet nem lehetne hasonló indokokra visszavezetni, mint e szegény inasomnak látszólag oly részvevő aggodalmát?”

Az 1859-ki őszi valamelyik reggelén bemegy az öreg Brach, s jelenti a grófnak, hogy egy katonáember van künn, ki ő excellenciájához akar be-bocsáttatni.

A gróf gondolkodik; ugyan ki lehet? „Nem monda meg nevét?” kérde Brachtól.

„Azt monda igen is, hogy csak mondjam: „der Joseph”

Széchenyi azt hívé, valami inas a régi időkből, ki bizonyosan emberséges látogatásával szerény koldulás utógondolatát köti össze.

„Isten nevében tehát – vezesse be.”

Az ajtó megnyílván – ő cs. k. főnsége József főherceg, dicsőült nádorunk fia lépett be.

Az öreg úr mélyen meg volt hatva. A főherceget gyermekkorában ismeré már, s nem egyszer lovagoltatta térdein, és tegezte.

A legmélyebb tisztelettel fogadott vendégét természet szerint „cs. k. főnségnek” címezé; mit azonban ez határozottan elutasított, kérvén, hogy nevezze őt „te”-nek mint hajdan.

A leggyöngédebb nemű tété à tété-nek szívélyes ölelések vetettek véget. Többé nem látták egymást.

A nem mindennapi szívnemeséget tanúsító láto-

gatás és annak modora kinek vált nagyobb tiszteletére?

Honor est honorantis, non honorati.

E nap fénypont volt Széchenyi lételében, múlékony bár de jótevő ír sebeire.

Sok adomát beszélt az „öreg nádorról,” melyek őt mint igen mély belátású, s a magyar nemzet iránt legjobb indulatú államférfit jellemezték; sokat Metternichről, ki iránt viszont a nádor nem, nagy rokonszenvvel viseltetek; – sokat saját viszonyáról Metternichhez, kinek jó indulatát Széchenyi szintén egy diplomatikai fogással vívta ki leginkább, – korántsem pedig terveinek loyaltitása s közhasznúsága által.

Metternich, mint ismeretes, szeretett adomákat mesélni. Minél inkább öregedett, természetesen annál gyakrabban történt, hogy ugyanazon adomáit újra meg újra ismételte, s már környezetéből senki sem hallgatott reá. Széchenyi ellenben mindenkor nagy buzgalommal hallgatta végig a régi Meidingereket, s ez által nyerte meg a hiú nagy úr szívét. – Metternich ügyeségéről s nemzetünk iránti elfogulatlanságáról nagy elismeréssel szólt: azonban a némely ó-conservatív körökben

»traditional« Metternich-bálványozást korántsem osztotta. Hajlandó volt őt egy frivol uracsból a körülmények kedvezménye által magasra emelkedett, de soha sem elég komoly, sem elég magas célzatú, hanem hoszú doctrinär fejtegetései dacára egy napról másra szédelgő államférfiúnak tartani; ki egész komolysággal azt hitte, hogy 1815 óta ő intézkedik Európában, holott valóban Oroszország uralkodott a continensen. Oroszország ellen vagy ellenére – Metternich teljesen tehetetlen volt.

(Mint tudjuk, korunk újabb történészei e fölfogást osztják s indokolják is. Így többi közt Springer „Geschichte Oesterreichs” című művében.)

Széchenyi nem volt a sentimentalis vallomások embere. Hanem ismeretségünk haladtával érezteté velem, hogy becsülésében előhaladtam; s ezt hálásan meghatva leginkább abból sejtem, hogy lassankint családi körébe bevont; mit tőle bárki is kitüntetésnek tekinthetett, s nem könyvedén nyert.

Érdekes volt látni, mint intézé nagy vagyona kezelését, legalább körvonalaiban. Tisztei neki referáltak. A számadásokat ő nézte át. Rendelkezett és intézett, és dolgot adott mindenkinek; fiai-

nak is gyakran csak tanulmány kedvéért; de különösen mostoha fiának, gr. Zichy Géának, ki jobb keze, titkára, barátja, ápolója, – s szeszélyei zivatarának villámhárítója volt; kinek jó szivéről, tiszta jelleméről áradozó elismeréssel s becsüléssel szólt – távollétében; s kit viszont ha jelenvolt, élcekkel, tréfákkal, de csípős szeszélyeivel is annyira boszontgatott mint senki mást. A máj és vese-kóros, kedélybeteg öreg úr szeszélyei pedig könnyen magyarázhatók, de csak legbuzgóbb hivei vagy oly odaadó szerető rokona által tűrhetők valának, mint Zichy Géza vala.

Megható volt legidősb fia iránti lelkületét s viszonyát észlelni.

A leggyöngédebb atyai szeretet és aggodalom – látszólagos hidegséggel vegyülve vala nála; a jóság és okosság, a szeretet és bíráló szigor épen azon helyes vegyülete, mely apában kívánatos. Mily becsüléssel szólt róla, ha jelen nem volt; mint árulá el atyai büszkeségét a sikerült ifjúra; mennyire értette szép tulajdonságait; mit remélt jövőjére nézve tiszta eszétől! De ha vele szemben volt – magyaros zsarnok apának látszék; hódolatot követelt; melyet a határtalan fiúi tisztelet amúgy sem tagadott meg tőle. Gyakran gúnyosan bánt el vele, s nem látszék komoly értéket helyezni reá.

Ez már modorához tartozék.

Ödön gróf még akkor igen fiatal volt; ele annak is mindig dicsérte jó szívét, s természetes eszét.

Egy ízben arról volt szó, hogy Béla gróf Afrikába óhajt menni, oroszlán vadászatra.

Nosza megindult az öreg úr gúny zápora!

„Mit akarsz azzal elérni? Valami dicsőséget keressz abban, oroszlánt löni? Akárhány blasirt turista és kalandor lőtt már halomra oroszlánokat í Nem is látom át mi szép van abban irtani e nemes állatot? Es aztán híres oroszlán vadász van már elég; Gérard – a tue-lion-on akarsz tul teni? Hát az egy Széchenyihez illő ámbitio, hogy oroszlán-pusztító?” és több e féle pattogott szegény Bélára.

Hanem au fond meglátszék e gunyor alatt is, hogy az atya – kissé félti fiát az oroszlánoktól; és hogy tulajdonkép mégis tetszik neki fia bátorsága. És az e fölötti vitatkozásnak utóbb azon sententia lőn a vége, „hiszen nem bánom eredj; férfias multság; egy időre nem árt; csak azt ne képzeld, hogy ennél nagyobb teendőd nem. lesz az életben; vagy hogy a férfi legbátrabb tette – oroszlánt löni.”

¹ A legszebb, valóban eszményi viszony volt azonban közte és neje között. Senki sem hatott ke-

délyére oly jótékonyan s megnyugtatólag, mint ezen angyali jóságú, – s még idősb korában is elbájoszó nő; ki a gróf kedélyállapota javultával oly gyakran jött ki a grófhöz, – a mint ez óhajvani látszék.

Egy vasárnap ebédre váratott. Mi néhányan előbb jöttünk, s jó ízűn társalogtunk a gróffal. De minél inkább közeledék az óra, melyben a grófnő megjelenendő volt, annál szórakozottabb, nyugtalanabb lőn a gróf. Minduntalan az ablakhoz fordult, melyből a parkba s annak tekervényes kocsitjára belátni; és midőn hintója csakugyan szembetűnt, a gróf hirtelen sapkát tőn fejére, kislépett a szobákon, s le a lépcsőkön – hova különben soha ki nem ment, kinyitá a hintó ajtaját, – s karjára fűzve, gyermeketeg jó kedvben vezeté be nejét.

Mily gyöngéd és figyelmes volt iránta, mily beszédes és tréfás, az ebéd mily derült, – az ebéd utáni causerie a kis salonban a fekete kávé mellett mily kedélyes, az egész délután hangulata mily ünnepi!

És a boldog-boldogtalan grófné néha sutogva adá életjelét legtitkosabb, negédesb, annyit csalódott, soha meg nem szűnt reményének: „Nemde mégis ki fog egyszer jőni innen férjem és haza

térni? mit hisz ön?” Kőszív kell vala hozzá azt mondani: „nem hiszem!” Nem is mondtam.

Hanem a gróf előtt erről az összes egész világért nem is merészelt beszélni senki. Az ő illetlen s legkényesebb rögeszméje vala: hogy ő élve el nem hagyja többé e házat!.. Rögeszme volt-e ez? Fogadalom? vagy sejtelem?

De a gyöngéd rokon-szeretet mily leleményes volt apró cselekben, miknek célja volt őt kicsalni, legelőbb csak a kertbe, – hogy a levegőhöz, a szabadhoz szokják, s fölédjen benne a vágy – a szabadba, talán haza, talán Czenkre!

A grófot minden érdekelte, mi a testgyakorlat és edzés, a gymnastika körébe vág. Általán szerette a tréfát, kivált a fogadással fűszerezettet. Gróf Zichy Rezső tehát fogadott a gróffal, hogy ő 18 lábat fog ugrani. (Ugrott 17 láb s 1 hüvelyk hozzat.)

Az öreg urat, ki más ifjú grófra mindig élcelt: „te vagy a legbátrabb ember, a kit ismerek, ily vékony lábszárral vakmerőség az utcán járni”, ez vala rendes refrainje, – e tréfa annyira érdeklé, hogy néhány aranyat tűzött ki a győztes jutalmául. Az ugróhely a kertben a kitűzött mérték szerint puhára fölásatott, s fövennyel behintetett s nagy komolysággal minden intézkedés megté-
tetett.

Magam e tréfáról csak néhány nap múlva hallottam beszélni; ennél fogva célszerűnek tartom a szemtanú dr. Guszmannt idézni, kinek néhány sorai fölülmúlhatlanul illusztrálják az egész jelenetet.

„A nap és óra elérkezett. A testvérek megérkeztek. Az öreg gróf kiválólag derültnek mutatkozott. Az ablakok kinyitattak. Az ifjú grófok úgy vélekedtek, hogy az ugrást érdekesebb volna közelelről látni. A folyosó ajtó megnyitattott, s a gróf a legderültebb hangulatban ment le a lépcsőzeten, s kilépett a házból a versenytérig. Itt állott keresztbe vetett karokkal első ízben szabad ég alatt, a két ifjú gróf testiruganyosságában gyönyörködve. De kis idő múlva ismét a régi kéjelmetlen komolyság ereszkedék le vonásaiba. Félénken tekintett ide s tova, s lépése fölött kelletlenül látszék elmélkedni. Hamar visszatért; s én megilletődve néztem utánna. A természet beteges nyilvánulása volt-e a színváltozás szokatlan benyomása alatt, vagy szemrehányó intés egy titkos fogadalomra? vagy mind a kettő együtt?'

Még egy alkalommal jött ki a gróf a kertbe. Ő t. i. hallván, hogy a Fertőben fürdés – Cenkehez közel – kényelmetlen, mert a homok már messze földre terjed a parttól, egy fürdőkocsi mintáját gondola ki, s készítteté el, mely midőn elho-

zatott, a gróf lement, azt gondosan megvizsgálta, néhány igazítást javasolt rajta; de a legszebb idő dacára ismét azonnal fölment.

E két kísérlet után nem igen látszék indokoltnak a remény, hogy a gróf egyhamar elhagyandja önválasztotta fogházát.

Egyébiránt ő legkevésbé sem látszék innen kivágyódni. Sem a természet bájai, sem azon örömek, mikkel a kultársaság biztathatá, nem látszóttak reá vonzerőt gyakorolni. Ő létét honosán rendezé be szállásán; a világot ott öszpontosította; családja, baráti, tisztelői oda gyülekeztek; lakása legnagyobb komforttal volt rendezve; s szabad levegőben sem volt hiánya, csak ablakát kelle kinyitnia. Gyakran, ha szó volt, miért nem megy ki a gróf a kertbe, vagy szabadba, „a teremtés sokkal szebb, hogysen én hozzá illeném;” – válaszolá félig komolyan, félig keserű gúnynyal.

Egy este az öreg úrt igen jó kedvben egyedül találtam. Jó ízűn beszélgettünk egyről másról, közbeszöve a napi politikát, s a haute volée a féle mendemondáit, hogy a legközelebbi napokban Bach visszalép s Windischgrätz neveztetik ki ministerelnöknek, – mi arisztokratiai körökben 1858 végén kicsinált dolognak tartaték.

Azután elővéve csákányát, egy derült csárdást fújdogált rajta, s csoszogó lábaival néhány past tön mellette. Különös hatást tön rám e jelenet. Ellen álmatlanul elszomorodtam. Valóban Széchenyi István-e, ki itt tarka sapkával fején, s török sultáni öltözetben fuvoláz és csárdást táncol előttem? ... Es nem-e Dávid király bibliai képe ez, a mint a frigyszekrény előtt táncol? – majd az ősz szakállú Lear király tragadiája lebegett meghatott phantasiám előtt.

Hanem az én Learem néhány perc múlva ismét leült, s a politikai társadalmi philosophia legmélyebb föladványairól oly szellemesen s oly bölcsen elmélkedék, hogy gyönyör volt halgatni, és senki sem hitte volna, hogy beteg kedélyű férfiú áll előtte, kinek szüksége van azon asylumra, ahol elrejtőzött.

A hazai ügyek képezvén a grófnál a társalgás rendszerinti tárgyát, lehetlen volt az 1848 előtti eseményeket is koronkint szóba nem hozni.

És ilyenkor ép oly érdekes, a mily kellemes volt észlelni, hogy a múltról, melynek maga főszereplője volt, mily elfogulatlanul elméikedék.

Recapitulalt ugyan egy-egy párttusát, de teljes tárgyilagossággal s oly nyugalommal, mintha akárcsak a távol Afganistan történeteiről beszélne.

És a mi kellemesen föltűnt: ha Kossuthról emlékezek, soha egy becsmérő vagy rász szóval sem illeté. Lelkében minden zúrhangot kiengesztelt s kiegyenlített a haza bukása, s az a fölötti fájdalom.

Más tulajdonsága még inkább volt iránta tiszteletre gerjesztő.

Nem ritkán beszélt ugyan nagy terveiről; s mily cselekbe és fogásokba került neki e vagy ama vállalatát köröszkül vinni? mint volt valamely látszólag frivol vagy csak pénzileg gyakorlati teremtményével magasabb eszmebeli célzata, – például a lánchíddal: a nemesi nem-fizetés elvének megtörése; – a miért is Szepesy püspök mindig attól félt, hogy majd mindenfelé az országban lánchidákat építend, hogy adófizetésre szoktassa a nemest; és mint illeszté ő látszólag kis vállalatait a nemzet polgárosításának nagyszerű tervébe, mely fejében tisztán állt.

De soha sem dicsekedett. Beszélt e dolgokról, és saját tetteiről: de legcsekélyebb hiúság nélkül. A mit tett, arról úgy szólt, mintha máskép senki sem cselekedhetett volna. Érdemet nem helyezett belé. Nem is provocálta hallgatóit, hogy netán va-

lami magasztaló szót mondjanak. Azt hiszem illetjes közönnyel, vagy épen megvetéssel fogadott volna.

Ilyenkor látszék ő egész lelki nagyságában, s egyúttal aristokratiai jellemében. Miért dicsekedett volna ő? a mit a hazáért tőn, azt önmagáért tette; csak úgy, mint hogyha jószágait investálta volna. A haza az ő v é volt. Ő a nemzetnek nemcsak tagja, hanem családfeje, fejedelme. Még pedig meglehetősen absolutisticus igényekkel, ki nem szívesen látta, ha mások is avatkoztak ügyeibe.

Ilyenforma lehetett Széchenyi érzülete. Ebből magyarázható az, hogy személyét a nemzettel teljesen identifikálta; hogy fajában személyisége teljesen feloldatott; innen azon mély haza- és fajszereket, melynek mását nem találtam egyetlen egy kiváló s lelkes hazánkfiában sem; mely az önszeretettől különválasztható sem volt, annyira összeforrt vele.

Ő a nemzettest egy organikus része volt. Ha a nemzetnek csak kis ujját sebeztek is meg, annak fájdalma az ő velejéig hatott. Mennyit szenvedhetett ő a nemzet eltiportatása, a boszú és visszatorlás napjaiban? – azt csak Isten tudhatja.

Mi sem jellemzi összes lelki állapotát oly mélyen, mint őrzöngésének első rohamában ama fáj-

dalmas fölkiáltás: „oh az én füstbe ment életem.

A nagy philosoph Fichte azt mondja: „Az emberben minden nemes és nagy oda viendő vissza, hogy személyét fájában elveszítse, hogy faja ügyének életét szentelje, hogy azért dolgozzék, szenvedjen s önmagát föláldozva – meghaljon.” *)

Kétségtelenül ebben van az emberi nagyság, – s ez adja meg Széchenyinek „a nagy ember” jellegét.

Ő Döblingben beteges öreg ember volt, de a „nagyember” e jellegét meghagya neki a jó Isten, annyi érdemei jutalmául.

De ő nagyságának öntudatával nem látsz ék birni. Ő egyszerűen az volt, a mi, hiúság s önhittség nélkül. Sőt ellenkezőleg annak fájó sejtelmével bírt, hogy ő már nem a régi Széchenyi többé! Gyakran, s könnyen érthető célzással önmagára emlegeté, mily „szörnyű dolog az – Önmagát túlélni.”

De voltak gyenge órái is, midőn életúntsága dacára is, némi örömet talált azon önvakításban, mintha ő még, ha öreg is, de erőteljes férfin, kinek

*) Wir haben alles grosse und edle im Menschen darauf zurückgeführt, dass er seine Person in der Gattung verliere, und an die Sache dieser Gattung sein Leben setze, für sie arbeite, dulde, und sich opferd sterbe. (Fichte.)

oka és joga van csüggni még az életen. Egy kis társaság egy ízben ebéden voltak. Ebéd után a napi események körül forgott a beszéd és valamely hamburgi lap által a miskolci protestáns gyűlésről hozott tudósítás olvastatott föl. Abban egyebek közt e szavak fordultak elő: „az ősz báró Vay.” Erre a gróf indulatosan fölugrott és öklével az asztalra ütve, fölkiálta: Minő gyöngédtelen darócz emberek ezek a németek! Mi közük Vay ősz hajához? a báró tán nálamnál is fiatalabb, hanem kétkedés nélkül mondhatjuk – mindkettőnk szellemi ereje bármily fiatal emberével mérkőzhetik! Angliában Wellingtonról szólván, ki nálunknál sokkal öregebb volt, soha nem monda senki, hogy ősz herceg, hanem aggastyán létére is még mindig „a vas hercegnek” címezték. A gróf még soká nem tudott megválni ezen themától és minden szavából az látszott ki, hogy nem akarna öreg lenni! De e féle szeszély nála ritka volt; hamar vissza esett azon sanyarú tudatba, mely rajta uralkodék, hogy „túlélte magát”.

Igen is, ő túlélte magát. De mily tisztán és mily messze látott az ő csaknem prófétai elméje – még csak most tudom méltányolni, ha visszaemlékezem azokra, miket mondott, s azokra mik azóta Austriában s hazánkban történtek.

Nem kételkedett ő, hogy a Bachrendszer csú-

fos bukásának kényszerűsége előbb utóbb beálland, – ámbár az ő türelmetlenségéhez mérve lassan fejlődött ezen esemény; hanem szüntelen azon töprenkedék, hogy az akkor beállandó képtelen zavarokból miként fog kifejlődni Magyarország? n e m z e t ű n k á l l a m j o g i á l l á s a, a régi Magyarország megmenthető lesz-e? és legjobb esetben nem fog-e nemzetiségi szövetségek rendszerében mint olyan mint Magyarország elenyészni –? Ezen jövőbeli eszmék mélyen foglalkodtaták elméjét; — s nem igen vigasztalók voltak lelkére!

Hanem a jelen események is igénybe vették őt. Feszült figyelemmel kísérte az olasz események fejlődésének pókháló szálait 1858 végén; s nagy de üdítő izgalomba hozta az 1859 első negyedéve. Ő tisztán látta, mi fog jőni, és jó előre. Bizonyítják ezt 1859 ápril 28-kán hozzám írott levelének következő sorai: »Úgy sejtem, nagyon közel állnak a mi jó főuraink valamikimondhatatlan kudarchoz! *Adja az Ég!*«

Ugyancsak ápril 28-kán 1859-ben jelent meg a hivatalos újságban azon nyilatkozvány, miszerint az ausztriai hadsereg parancsot kapott a piemonti határokat átlépni; mely esemény az ápril 29-diki számban egy hazafiúi versezettel meg is énekeltetett, az igaz, hogy egy – cs. k. Sectionsrath által!

Ugyancsak april 29-kén erről ezt jegyzi meg levelében:

„A 28-ki B . . . orsos lère tudom Talleyrand azt mondaná: c'est le commencement de la fin! Én pedig ezen régi jól ismert sort hallom szüntelen kongni füleimben:

„Du sublime au ridicule il n'y a qu'un pas!”

„God bless You my dear sir. –”

Minél tovább fejlődtek az olasz ügyek, annál jobb kedvű lőn az öreg úr. Mondhatni – triviális kitételrel élve – hogy a markába nevetett, látva, miként rohan az akkori kormány az öncsinálta örvénybe.

Többi közt küldék neki egy az időben nagy zajt ütött röpiratot, a híres természettudós s materialista és demokratának hivatalosan kikiáltott Vogt Károlytól, mely az ausztriai kormány eljárását az olasz bonyodalomban rútol kicégérezte. Csúfosan kemény pamphlet volt az, mely később, mikor már az egész világ olvasta, a bölcs rendőrség által more solito keményen el is tiltatott.

Ez alkalomból rózsás kedvében így ír az öreg úr:

„Mai 9. 1859.

Kedves Inspector úr!

„Azon számadások*), melyeket Ön átküldött, épen kezeimben vannak.”

*) Értsd könyveket

„Kiválta a fogd jeles számoló. Igazi fogd meg! Csakhogy persze a német másképen mondja ki nevét; a n é m e t, ki mindenféle distinctiók közt abban is kitűnő hogy közönségesen az f betűt úgy mondja ki mintha V volna, a d betűt pedig mint t-t.

„Önnek igen köszönném, ha ezen derék fogd meg úrnak, kinek valósággal, mint a magyar dicséretileg mondani szokta, kutya az anyja – minden eddig vitt számadásait nékem elhozatná.

„Ön, valamint én, tudom csak azt remélli. „„, dass die gute Sache siege!“ „

„Napoleon hetykeségeit tovább tűrni lehetetlen volt. – De most nem kétlem: megadják neki, mi neki dukál.”

„Isten tartsa.

Sz. I.

Mily fölséges satira a bécsi lapok, s hivatalos körök akkori hangulatára, mely a legelbizakodottabb diadalmámor vala – anticipando; míg ellenben a nagy publikum, az austriai népek, s a legjobb érzületű polgárok is lelkük mélyében az ellenség diadalát ohajták és remélték, – tudván, ho[^]y csak ez buktathatja meg az uralkodó oktalan kormányrendszert.

Általán pathologiai jellem- s alap-vonása, mint betegségének forrása – a hazaszeretet volt. A hazában teljesen elveszett, a haza eszméjében s

érdekeiben felolvadt egész énje. Pillanatnyi hangulata – a mennyiben nem testi bajai által föl-tételeztetett, – egyedül attól függött, vájjon a nazara nézve kedvező, ügyei jobbra fordultával, a „systema” közel bukásával kecsegtető híreket kapott-e? Akkor idegrendszere föl vala villanyozva; nem csak lelke derült s mint virágkehely a napsugarára – megnyílt vala: még teste is erősebbnek látszék. Főlegyenesedett, s tekintélylyel beszélt. Széchenyi Istvánnak érzé ismét magát.

Majd asztalhoz ültünk, s ilyenkor nem gunyoros, hanem kedélyes volt társalgása; tréfák és allo-triák válták fel egymást, s egy-egy üveg pezsgő is üritetett, – melyből ő természetesen alig ivott két fél pohárkát; – a hazára, s jobb időkre köszöntve! Ilyenkor midőn az adomák, élcek, bolondságok s néha sikamlós történetkék mindenki részéről özönlöttek – nem egyszer tévé azon észrevételt: „No lám ha most látna a rendőrség, meggyőződnék, mily ártatlanul töltjük az időt s mennyire távol vagyunk minden conspirációtól!”

Sokszor történt ellenben, ha estelihez ültünk, Béla, Ödön és Zichy Géza grófok, – az utolsó hónapokban néha Falk Miksa, – s vidékről jött valamely kedves embere társaságában, s az öreg

úr busanmonda: „ma, barátim, csak sört kaptok, a haza ege borult, nincs mire igyunk.”

Általán 1859-ben láthatólag üdült. Az olasz hadjárat kézzel foghatóvá tévé a tíz évig követett kormányzat elhibázott voltát. A vas „systema” minden pántja s fogantyúja recsegni, sodronyai bomladozni kezdtek. Fordulat reménye derengett.

Széchenyinél mind gyakoriabbak lőnek tekintélyes férfiak látogatásai. Rechberg gróf, a kabinet látható feje, Schmerling úr az ellenzék miniszterjelöltje nem tárták helytelennek az agg status-férfiút fölkeresni a tébolydában. Politikai színezetű ebédek válták fel egymást.

A hazának nem egy, a múltban kitűnt, s ma is kitűnő férfiával ismerkedtem meg itt. Múlt, jelen és lehető jövő hányatott meg. Mit kellene tenni másoknak, midőn mi nem tehetünk még sokat? Mit lehetne s kellene tennünk – nekünk magyarokul – ha majd ütni fog az óra? „Egy loyális, józan, kibékülési politika alapeszméi állapítottak meg itt, melyek ma is szentül tartandók a nemzet és trón által, hogy ismét a régi jólét és elégedtség érzetével kölcsönös bizalom hassa át viszonyaikat, s újra hatalomra emelkedjék az Ausztriai birodalom.

A nagy és nemeslelkű férfin azóta sírba szállt. Politikájának azon diadala még mindig késik, me-

lyet oly türelmetlenül várt, de melyet bevárni neki már ereje nem volt. Az új korszak vajúdásaiban azonban még részt von, azokba bé sodortatott, azoknak áldozata is lett.

Minő részt vett Széchenyi e korszak érlelésében, mint ragadta fatumszerűleg ebbeli tevékenysége a végkatastrofa elé – annak rövid előadása a két legközelebbi fejezet tárgya leend.

IV.

Széchenyi irodalmi s politikai tevékenysége Döblingben. A „sárgakönyv,” s egyéb röpiratok. A verstärkter Reichsrath első eszméje.

Széchenyi napjai igen hoszúk valának; mert keveset aludt. Tevékenység tehát reá nézve élet-szükség volt. De a ki szobáiba zárkózik, annak tettköre nem lehet sokféle. Széchenyi látogatásoktól ment óráit – leszámítván a shaknak szánt esti órákat – rendszeren iras- s olvasással tölte.

Sokat irt úgyszólván önmagának · mert rendszeren vezetett „Naplójába” följegyzé nemcsak pillanatnyi eszméit vagy érzeményeit, hanem a legapróbb napi eseményeket is. Levelezése is igen kiterjedt vala.

Továbbá sokat irt külföldi, különösen angol lapokba, névszerint a „Times”-be. Nem minden levelei jelentek ugyan meg, miket ő a szerkesztőségnek beküldött; hanem a meg nem jelentek is

egészen haszon nélkül nem írtak, mert az illetőrovat vezércikk-íróját közelebb megismertetek a Magyarország s az austriai kormány közt főforgó viszály valódi természetével, – s eszméket költöttek, miknek nyomára kellett akadni e világlapnak több hazánkról írott jeles cikkében.

Természetesen oly nap, midőn a „Times az öreg úr valamelyik cikkét hozta, reá nézve valódi örömnapp volt.

Azonban csaknem egy egész évi tevékenysége egy munkán összpontosult, mely nem sokára igen híressé, de írója sorsára nézve válságossá lőn.

Hogy erről szólhassunk, vissza kell mennünk kissé előbb történetekre.

Ismeretes dolog, hogy ő fölségének 1857-la utazásában hazánkban – száz egynehány különféle polgári állású, de mind jelentékeny s tisztességek aláírásával ellátott petitio lett volna benyújtandó ő fölségének; azonban a „systema” hatalmas férfiai érezvén a reájok mért csapás súlyát – a kérvénynek átadását lehetlenné tették.

De – ha az formasierüleg át nem adatott is, tartalma titok a legilletékesebb helyen nem maradt; sőt kell, hogy némi hatást is idézett légyen elő, – minthogy báró Bach célszerűnek látta arra indirect feleletet adni, és egy hivatalos röpiratban kor-

mányzata nagyszerű eredményeinek Magyarorszá-
 gban okadatolt apológiáját tenni közzé.

így született meg 1857-ki őszön a híres „Rück-
 blicke auf die jüngste Entwicklung Un-
 garns. 1857.” című röpirat, melyet egy minis-
 ten tanácsos írt, s ő excellentiaja a belügyminister
 saját magas kezével corrigálni s attikai sóval el-
 látni méltóztatott.

Furcsa sorsa volt e röpiratnak: kinyomatott,
 de titokképen őriztetett. Legmagasb körökön ki-
 vül, csak válogatott hűségű magas hivatalnokok és
 gutofesinntek részesíthettek benne. De az utóbbiak
 amúgy is meg voltak győződve azon rendszere-
 jelességéről, melynek maguk 6 – 8 ezer frt jö-
 vedelmet, fiaik vejeik pedig helytartótanácsosi
 főszolgabírói, megyefőorvosi és tanácsosi állomáso-
 kat köszöntek vala, mikre különben tehetségüket
 tekintve soha az ég alatt nem lett volna legcseké-
 lyebb igényök.

Ezeket nem volt szükség a Bachsystema üd-
 vös voltáról capacitálni. Hanem oly többé kevésbé
 gyanús emberek, kiket ép oly szükséges, a mily
 nehéz lett volna annak jelességéről meggyőzni,
 aranyért sem kaptak a röpiratból, mert kereske-
 désbe nem hozatott.

Ha tehát nem volt nyilvánosságra, vajjon
 kire volt számítva?

Világos vala, hogy a szerző legjobb szeretete volna röpiratát – ha kellő helyen megtette kell ő hatását – mielőbb elfeledtetni.*)

Nem lehetett tehát nagyobb bűn, mint oly ellenirat, oly polemizáló cáfolat, mely ugyanazon magas körökben figyelmet gerjeszteni, sőt botrányos zajt ütni, s a ministeri röpirat egész hatását tönkre silányítani vala alkalmas.

Már pedig épen ilyen volt az: „Ein Blick auf den anonymen Rückblick, welcher für einen vertrauten Kreis, in verhältnissmässig wenigen Exemplaren im Monate October 1857 in Wien erschien. Von einem Ungarn.” (London, 1859.**)

Minden sajtósága e könyvnek föltűnő s érdekkerjesztő volt. Első láttára kitűnt, hogy az elűt azon rendes úttól, melyen politikai alkalmi iratok

*) E röpirat viszontagságai culmináltak azon qui pro quo-ban, hogy azt a rendőrség lefoglalta; mert a sajtótörvény ellenére nem neveztetett meg rajta a kiadás helye és a nyomtató. Hivatalos tárgyalásra került a dolog a két ministerium közt (bel és rendőr). A mulasztás szándékos volí. Az államnyomdában nyomott mint az által is érdekesség akarta tenni a belügyminiszter, hogy – kiadása helye titokban tartatott.

**) Ez a munka teljes címe magyarul: „Egy pillantás azon névtelen visszapillantásra, mely egy bizalmas kör számára aránylag kevés példányban jelent meg Bécsben, 1857-ki októberben.”

keletkezni szoktak. Sárga borítéka, londoni cége az emigratio valamelyik tagjára vivé vissza a szerzői gyanút. Előszava a mennyiben a szerzőt sejteté, kétértelmű volt, Azt monda: szerző azok egyike, kik ha földi pályájokat nem akarák az akasztófán vagy valamely oublietteben befejezni – hazájokból szökniök kelle. Ezt Széchenyi is hitte elmondhatni magáról. Ki tudja, mi sors éri 1849 végén, ha 48-ban tébolydába nem temetkezik? Stylje, azon hanyag, azon aristokratikus, francia s angol mondatokkal tarkázott rococo styl, mely a 40-es években divatozott – az aristokratiai körökre utalt. Még triviális része is, holmi ía-kerélcei s bécsi fajta bon mot-i e föltevést nem gyöngíték.

Tartalma meglepő sőt megdöbbentő avatottságfot tanúsított az utolsó évek történeteinek s kormányzatának titkaiba.

Kik Széchenyi műveit ismerték – a „Blick” első oldala elolvasta után egész biztossággal mondák, hogy ő írta és senki más! – Ezen élcek, e hosszú periódusok, a közbevetett ezernyi incisumokkal; e túláradó szellem, – e gunyoros modor, melyet helyenkint a pathos magaslata vált fel: mind ez Széchenyit jellemzé ... de a döblingi tébolyda magányában tépelődő öreg gróf honnan tudhat ennyi adatot? Mint később magas hivatalnokok-

tol hallám, nem egy oly adat fordul elő e könyvben, mely ministeri és helytartósági praesidialis titkot képezvén – megdöbbsenté az illetőket. Később én gyanúsítottam s tartattam azon közve-títőnek, ki által Széchenyi e félékről értesítetett; Pourtant je n'ai mérité cet honneur. Én felét sem tudtam annak, a mit Széchenyi tudott az administrate és kormányzat titkaiból, visszaéléseiből s komikai baklövéseiből.

Mind e rejtély emelé a könyv érdekét. Hozzájárult azon körülmény, hogy a könyv, mintha az égből hűlt volna alá – egyszerre csak ott termett főfőurak íróasztalán, magas rangú úrhölgyek boudoirjában, – a nélkül, hogy komorna vagy szolga megmondhatta volna, honnan került? A könyv már hetek óta el volt terjedve főkörökben, midőn lételéről a könyvvarusok értesültek s példányokat rendeltek, melyek nyolcz forintig keltek.

A nyomtatás, kiadás, behozatal, szétosztogatás a grófnak néhány ezer forintjába kerülhetett; de neki megérte azt a pénzt, mert nagy öröme telt benne.

Ő maga ugyan rossz könyvnek, triviális, durva modorú munkának nevezé, – de nem kételkedett, hogy az megtéve célzott hatását.

Sokaknak ma is úgy látszhatik, hogy azon munka nem volt a nagy Széchenyi Istvánhoz méltó.

Igaz, hogy nem volt valami méltóságos modorban tartott, s ennyiben megőszült államférfihoz és bölcshez illő munka.

Jellemzése azonban még sem oly könnyű vagy egyszerű. Mindenesetre csak egyoldalúság volna azt ítélni róla, hogy Széchenyit lealázó, s vele semmi szellemi rokonságban nem levő mű volt!

Ki azt átlapozá, a legkülönneműbb benyomásokon ment keresztül. Helyenkint magasztosan komoly a könyv hangulata, nemes érzelmekre hevült, a jog szentségétől áthatott, vagy a hazát ért méltatlanságok fölött haragra gyúlt kebel nyilatkozik néhol, de még mérsékletre képesen. Másutt elemzése a legapróbb vonásokig szétszedte a Bach-kormány tíz évi munkálatát. Nem elégedett meg azzal, hogy a „Rückblicke” positiv állításait szintén tényekkel cáfolja, hanem a hivatalos hazugság és otrombaság azon érveit, mikkel Magyarországot virágzónak, népét boldognak igyekezett föltüntetni – gúnycakajt költő bohóc modorban kitréfálta; sokszor ízléstelen, drastikus, pórias módon de – mégis rettentő találón!

Ha semmi értéke nem lett volna is., azon egy célzata teljesen sikerült – a nevetségesség bélyegét sütni a tíz évi kormányrendszer valamenyi kiválóbb képviselőire. Némely kitételei (mint a Bach-huszárok) közhasználatba mentek át. Élcei

egyedülállóan fűző beamterre, lemoshatlanul ragadtak az illetőkön.

Egyébiránt a „sárgakönyv” előszavában úgy találom jellemezve azt, hogy abból láthatni, Széchenyi maga mily helyesen ítélte meg ön művét.

A mű állítólagos kiadója így szól az előszóban: „Midőn őt (a szerzőt) utolszor láttam, és ő hazája sorsa fölött a legkeserűbb könyvet önté, – e szavakat monda nekem: Vegye ön e tarka aphorismákat, a mint én lelki kínomban és időnkénti remény szikráim közt papírra dobtam.”

„A mint az egész előttem fekszik – mondja tovább a kiadó – azon helyekben is, mik előbb triviálisoknak látszottak előttem, a legmélyebb fájdalom kifejezését látom; mert a kétségbeeséssel határos fájdalom szintúgy nyilatkozik bárgyú tréfában, mint keserű panaszban.”

Íme ez legáltalósbb jellemzése a híres munkának. Valamint az hü tükre szerzője kedélyállapotának. Keletkezésének módja önmagából nyilatkozik. Az nem egységes könyv, hanem egyes naplólevelek; egy kedélybeteg kétségbeesésének és haragjának kiáradása, a mint azt napról napra magának följegyzé; aphoristikus össze nem függő; szeszélyes, szellemdús és élces; szomorú és unal-

mas, mély elméjű és selejtes; aristokratikus és piebeius: eszélyesen számított és megfontolatlan – szóval minden oldalon más jellemű. De alapeszméje – gyűlölet a systema és annak látszólagos képviselői ellen – ezen vörös fonal húzódik át az egészen, s tartja össze a laza leveleket.

Mily gyakran – zord téli estéken – ha egyedül valék vele, olvasgatott föl belőle egyes részleteket, – előszeretettel a komoly helyeket – monoton, mélabús hangon, érezve minden szót, melyet irt, s fölhevülve új meg új haragra az erőszak és gúny azon fene művei fölött, mik hazáját meggyalázzák s leigázva tárták, míg végre fejét könyökeire dűlesztve s fájdalmas gondolatokba merülve elhallgatott.

Szívreható jelenet volt ilyenkor azon nagy férfiút, kit kora az ész emberének gúnyolt, s szívtelennek hittvala, így látni érzelmeinek, a hazaszeretet túluralmának gyászos áldozataképen!

De mint mondám sok örömet s vigaszt is merített ő e könyvből; sokszor tréfálva mondogatá – „ez egy komisz goromba munka, semmi noblesse nincs benne, semmi „Anstand”, – hanem még is szeretném tudni, ki írta? – paprikás dolgok is vannak itt ott; – s ilyenkor nagyokat nevetett; s bizonynyal mindenki szivéből nevelett vele.

Máskor ismét más oldalról fogta föl a dolgot, „silány könyv biz az!” –úgymond. – Hanem – tudja-e ön a Margit sziget keletkezésének történetét? Régi hagyomány szerint a Duna vize hajdan ott is folyt; azonban egy ízben zátonyra került egy dög, s ott maradt; lassankint a dögben megakadt az iszap, faágak, szóval, mi az árral oda úszott; – a halmaz mind nagyobb lön, míg végre azon pompás szigetté nőtte ki magát! . . . Ilyen dög ez a Blick is! ki tudja, mi válhatik még belőle?”

Nem volt-e némileg igaza? habár a hasonlat kissé merész volt.

Míg azonban e könyvén irogatott, más téren is nyilvánítá a közügyekben való élénk részvételt.

Különösen, midőn a magyar keleti vaspálya tervezete, mely mint több mágnásaink által buzgón fölkaroltatott úgy ő neki is nagyon szíven feküdt, egy szép reggel báró Brück pajzsa alatt, és mint akkor hallatszék, de én positive nem állíthatom: egyikét igen „eszélyes” magyar Verwaltungs-rath segítségével a cs. k. szab. déli vaspályával fusionáltatott, magyarul szólván, ennek javára elcsempésztetett, – s így kiépítése ad calendae graecae hasznosnak látszék, ellenben Apponyi, Waldstein, Festetics grófok az igazgatótanácsból, hol nem hasz-

hálhattak, kiléptek: – Széchenyi egy a „Pesti Napló” által közzétett, de a „P. N.” e számával rendőrileg lefoglalt, s így ismeretlen maradt levelet intézett ez ügyben gróf Zichy Edmundhoz; melyben ezt erélyes és buzgalmas ellenállásra hívja föl, mihez azonban e nagy hazafinak sem volt elég ereje.

E levél így szól:

Méltóságos gróf Zichy Edmund urnái.

O b e r-D ö b l i n g, oct. 14-én.

Szíves barátom! Noha minden közrebocsátott magyar „nyomtatványt” járatok, miszerint – ha nem is olvashatom mindnyáját – félholt mint vagyok, mégis tegyek jelen körülményeink között nemzetünk tekintetében legalább valami kicsit, – noha mint mondom, e keveset tenni kötelességemnek tartom, – mégis legyél meggyőződve: igen jól esett görcsbe vont kedélyemnek, hogy Te ígéreted szerint ma kezeimhez juttattad – mert én még nem bírom „B o l o n d Miska 1859-diki naptárát.” –Te lelkes jóltevőm, ki mióta halálra sebzett szívem elvérzett, oly gyakran kerestél fel, – s mindent elkövettél, miszerint új reményt csepegtess bús lelkembe; és irányomban újra bebizonyítád, mennyire való az, hogy az őszinte barát zordon időkben tűnik elé és fénylik leginkább.

A mi volt, nem ugyan épen azon szabályok szerint, de más formákban a világban vajmi sokszor ismét elé áll. – Az összetört közönséges üveg egybe nem tapasztható többé, az igaz ... s ilyesmit a félig okos sem kísért meg ...; ámde a ronda üvegtöredék nem enyészik el, de ismét egybeolvasztható, és kitisztítva kristály korsó lehet

belőle, mely a bornak fejedelmével, az aranyszínű Tokajival telik, – midőn a törött palackban tán egyedül csak ecetnek induló ízetlen nedű pangott. Nemde?

Szinúgy hajdankorban címszerinti udvari bolondok mondtak fejedelmeknek némi igazságokat, milyeket mondani okos ember fia soha sem merészlett volna; és így gvakran megtörtént, hogy a főurak a legjobb tanácsot – mert hiszen „a való leplegtelen kimondása” mindig legjobb tanács – nem az eszesektől, de a bolondoktól nyerték.

Ezen különös címszerinti hivatal azonban megszűnt, de ím! más formákban ismét előáll, mert hiszen „Miska,” hogy másokat ne említsek, oly igazságokat mond, melyek okos embernek, feltéve, hogy szív is dobog keblében, egy kevés erény is lakik benne, és ki magát „Istennek” nem tartja, legnagyobb hasznára és végképi üdvére szolgálhatnak. S adja és engedje így a Mindenhatót!

E soroknak azonban nem egyedül az a célja, lelkes barátom, hogy iránt ami hajlamodért elrebegjem hálámat. – Nem, de engem valami erősen gyötör, mi Téged illet.

Szabad e hozzád őszintén, minden visszatartás nélkül szólanom? Ha igen. . .? Akkor olvasd e sorokat végig, lia nem, ám tépd el.

Te becsület dolgában mindenkoron igen kényes, sőt csiklandós voltál. Erről nem kételkedik senki! Magamnak is volt szerencsém ezt tapasztalni. Emlékezd, mikor Pesten egy cassinoi ülés után, – haza kísértél és valami megjegyzésemért párbajra szólítál fel? Valóban, ha e tekintetben a rigorosumokat karddal, pisztollyal előlegesen ki nem állom, nem tehettem volna kibékülésre első lépést – ámde, miután mindenki tudta, hogy árnyékomtul egykönnyen meg nem ijedek, nemcsak nem

vonakodtam ilyest tenni, sőt kézfogás után becsület féltékenységedért még nagyon meg is szeretted . . . egy azonban módnélkül bögdöste érzelmimet . . . hogy Te azon időben, ki kell mondanom a szót, igen gyenge hazafi, de annál erősb korhely voltál! – Úgy-e igaz?

Azóta sok idő, több mint 30 év pergett le, – én „ketté törtem” – Te azonban mindinkább kiléptél a cselekvés, az alkotás, a teremtés mezejére.

És én – a mennyiben még örülni tudnék – kimondhatlan élvezettel tapasztaltam, hogy Te nemcsak szerencsés,, de boldog is tudsz és akarsz is lenni – mert ugyan van-e más boldogság e földön, mint szolgálni a hont, munkálni hazánk fiaiért, és ez által előmozdítani az emberiség végcélját?

Elvezettel tapasztaltam, – hogy körülményeink dacára – mégis vidorabb, szerencsésb, boldogabb vagy, mint voltál a lefolyt időkben; és vájjon miért? – Tudod? – Mert azelőtt élvezet volt legfőbb célod – most azonban alkotás, teremtés!

A here szánakozásra méltó. Irigységet egyedül a dolgos méh gerjeszthet! – kinek dolga nincs, annak kín az élet – és talpraesetten mondja a magyar – hogy csak az örvendhet, a kinek jó a dolga! – A „dolce farniente” soha sem volt az igazi magyarnak ínye szerint – mert ezen multság!? valamint egyeseket zsibbaszt, úgy okvetlen gyilkol egész nemzeteket is. ... Te azonban ez idő szerint is tudtál dolgot találni, mely a hazára nézve kimondhatlan nagy érdekű.

S most azt hallom – keserű érzéssel – hogy azon mezőt, melyen oly tevékeny valál – oda akarod hagyni.

En mindig aggódtam a „Ferenc József (keleti) v a s p á l y a” tekintetében, melynek tulajdonkép Te vagy

nemzője, ápolója, nevelője – mert hiszen a simmeringi csodaútnak, mely Minotaurust hozza emlékezetünkbe – sokféle áldozat kell. – És most el akarnád hagyni gyermekedet?

Hogy Neked, Apponyinak, Festeticsnek Waldsteinnak, ... Nektek Magyaroknak, ... kik ezen ügynek élén álltok – súlyos feladástok s vajmi tövises helyzetetek van, – azt mindig gyanítottam, sőt nyilvánosan tudtam, – mert hiszen habár mindenben, pénzben soha sem volt gazdag a magyar, s most még kevesebbé az mint vala bármikor ... midőn mai nap a fél, sőt az egész világ – mint „Bolond Miska” pag. 4 az írókra vonatkozólag vajmi bölcsen mondja: „inkább az aranyfűzér, mint a hervadhatlan babér” után vágyik.

Ámde kérdem – mindig – vagy csak sokáig is fog-e ezen „roszbűzű” nyavalya az emberiségen zsarnokoskodni?

Én nem hihetem, nem hiszem, mert noha minden legkisebb vagyon nélkül élni a világon nem nagy élvezet, sőt nem ritkán nem egyéb, mint nyomorult tengés, azért bizony azon emberi osztály sem irigylésre méltó legtávolabbról is, – melynek pénzen kívül semmije sincs, – és mely mégis mindig egyedül pénz után szomjazik – és tör.

Mindennek meg jön az ideje. Erről mint ma áll Kassiopeia csillagzata, nem kételkedhetni. És ím ezen időt be kell tudni várni!

Ha most a magyar oly helyben áll, mely a becsülettel, lelkiismeretével, és a haza érdekével nem ellenkezik, – bármily erősen piszkolják is azt be gúnyai, tajtékkal, turkával – arról önkényt csakugyan le ne lépjen. Mert csak az, ki tűrni, szenvedni tud a hazáért, az érdemli meg a hazafiság rajmi tövises, de annál dicsőbb koszorúját.

Ki helyén áll, annak mindig marad lehetősége „idő-jét jóra fordítani;” ki viszont elfordul, az diplomacice meg-öli magát, – és ki ilyet miivel, azt még Isten se – ki életbe hitta a már rothadni kezdő Lázárust, – támaszthatja fel többé.

Ha meg nem választanak, ha kilöknék, ez más sat. Sat.; ki vagyonát elvesztette, az még visszanyerheti azt, . . . midőn az elajándékozott kincs örökre kicsúszott markodból!

Nagyobb dicséretet nem halmozhatni magyarra, mint ha azt mondják róla: hogy emberül ki tudja állni a sarat. Ezt tudod, nemde barátom?

Már kérдем, vájjon azon sarat kell-e ezen szólásmód által érteni, – mely hazánkban oly bőven van – és mely az embernek anyagrészt oly erősen zsidbasztja. . .? Dehogy azt, korántsem – mert, hol sok a sár, ott pótlásul sok búza is terem, és könnyen meghízna a lakosok, ... midőn ott, hol a sok kő miatt . . . könnyű jó utakat rakni, inkább csak zab terem, és rendszerint vajmi vékonyak a földiek.

Azon sarat kiállni, melyet – a dolgok mélyébe nem látó indulatos – hazafi hány hazafira, barát dob baráttra, rokon hajt rokonra, és mely mindennap, minden alkalommal és ezer árnyéklatban érint és lemoslékol, ... és mely a legszilárdabb kedélyüt is annyira lábairól lesújtja, mikép minden pillanatban kidülni kész, de még sem dül, sőt hosszú évek során mindig fennáll. . .

Ki erre képes, csak az érdemli meg hazafiainak köszönetét, tapsát...

És én tőled lelkes Barátom nem várok „kevesebbet!”

Isten tartson! Légy ezentúl is Jóakaróm – és ne felejtse – hogy nyomorú helyzetemben eddigelé Te álltal néhány hű rokonimmal lelki orvosim élén.

Igaz híved
Gróf Széchenyi István*

Széchenyi óvástétele a kormányi önkény ellen az akadémia érdekében.

Ezen Magyarország anyagi érdekein ütött, ki tudná megmondani hányadik sebet nem sokára egy más – a nemzet szellemi érdekeire mért csapás volt követendő.

A Bachkormány, félrevezetve a Magyarorszában volt oktalán, de a magyargyűlöletben valóban leleményes képviselői által, a magyar akadémia a l a p s z a b á l y a i n a k módosítását követelte, és abba különösen azon változást ohajtá tétetni, hogy elhagyassék azoknak II-dik pontjából, „az akadémia célja a magyar nyelv művelése.”

Mi mély terv lappangott a burokraták ezen sic volo sic jubeoja mögött? mindegy. Az akadémiának pénzzel nagylelkű alapítói, annak tagjai, minden hazafi fölzúdultak, – mindnyájoknál inkább Széchenyi, ki hatvanezer forintnyi alapítványával tulajdonkép létrejöttenek alapkövét tette le.

Széchenyi egy a hazafi fájdalomtól, s boszúságtól áthatott levelet intézett az akadémiához, melyet az 1858-ki közgyűlésen nyilvánosan fölolvastatni akart.

Azonban az akadémia elnöke tapintatosabbnak látta a levelet nem közölni, – minthogy az alatt valaminémű compromissum a kormánnyal amúgy is létrejött; – a mint nem is vala belátható, mi haszon várható egy erőszakos kormánynak oly – habár teljesen indokolt – boszantásától, mint Széchenyi levelében rejlett. E nevezetes, s csak Lipcsében német fordításban megjelent, de eredetijében eddig nyilvánosságra nem jutott levél itt következik:

A magyar tudós társaság igazgató tanácsához szíves felolvastatás végett a legközelebbi ülésben intézi gr. Széchenyi István.

Tekintetes magyar tudósTársaság!

A legcifrább szavaknak sincs hitele ott, hol tények bizonyítanak ellenkezőt.

Hogy kormányunk mostani rendszere a m a g y a r nemzetiség igényeivel és érdekeivel szemközt áll, azt legvakabb is észreveheti. Nemzetiségünk nekünk magyaroknak pedig becsesb, mint a föld bármily kincse, sőt életünk.

A magyar romok közt a nemzetnek eléggé nem bámulható életerején kívül, szeplőtlen már majdnem csupán az Akadémia mutat arra, miszerint nemzetünk még kioltva nincs.

S most meg ezen utolsó igazán magyar intézet is ki legyen sarkából forgatva!? Fájdalom igen! Mert hiszen az akadémiai alapszabályok minap leérkezett megváltoztatása, legalább saját lelki szemeim előtt nem egyéb és nem kevesebb, mint oly döfés, mely könnyen halálra vezet.

Kimagyarázhatlan lelki kínoktól gyötörve, egészen elvérzett szívvel, félig temetve, ily aggasztó körülmények közt, kérdem, váljon a magyar akadémia tekintetében én mit műveljek, mit tegyek, – én, ki dicső elődeink útmutatását hü kegyelettel felfogván, szerencsés voltam 1825-ben újra és sikerrel megpendíteni honi nyelvünk magasbra állítását; . . . sikerrel mondom, és jobb sikerrel mint ők, mert a mély felfogás ugyan sajátuk; de nekem elégséges pénzvagyon is jutott osztályrészül, . . . mely nélkül, fájdalom, a legmagasztosb is oly gyakran parlagon hever!

Hallgassak-e, midőn tapasztalni vagyok kénytelen, hogy azon nemes csira eltiportatik, mely tényezőként szinte arra vala szolgálendő, miszerint a magyar – kinek életrevalóságot, tavaszi korát, halálos kínjai után és jelen veszedelmei közt még ma is ezer jelenet bizonyítja – sajátszerűleg minden hátramaradásiból kibontakozva, az emberiség díszére, az osztrák közbirodalom legbiztosb talpkövét s a fejedelmi szék rendíthetlen sarkalatát képezze, alkossa? – Kérdem, még fel se jajduljak, mikor látni vagyok kénytelen, én, – kinek baja nem a homályos, de az igen is tiszta, és minden ámitás nélkülilátás, – – hogy dicső fejedelmi családunk, mint valami bal igézet által félrevezetve, népeinek épen legéletrevalóbbját, mely fiatalságánál és kettétörhetlen zománccánál fogva legdicsebb kifejtésre képes, nemcsak kellő figyelemre nem méltatja, sőt azt sajátságaiból kivetkeztetni, el-

Zsibbasztatni engedi. . . és ekkép úgyszólván saját maga alatt vágja el a fát!

A Tekintetes Akadémiára bízni az ügy eldöntését – a mennyiben alapító állásomnál fogva ahhoz nekem is van szólásom – noha legnagyobb tisztelettel viseltetem mind testületileg, mind egyénileg iránta – nem kívánom, nem akarom, nem fogom; mert míg fejem vállaim közt áll, velőm el nem olvadt, és szemem világát a halál köde nem oltja ki, –mindaddig arról, mihez jogom van, minden tanácsot szívesen és köszönettel fogadván – utoljára is bizony csak saját magam fogok határozni. S ugyan is:

Én úgy vagyok meggyőződve, hogy Felsőleges Urunk, a fény körülsugárzott Ferencz József Császár, előbb-utóbb, de elvégre bizonyosan át fogja látni, hogy a célbavett amalgamisatiója és németesítése a közbirodalmi népeknek nem egyéb, mint a mostani államférfiak észficzamlott theoriája és keserű önmystificatio; hogy számos, tán legtöbb népei . . . ha egyszer zivatarra kelnek az idők, mi alkalmasint nem igen fog késni, kifelé gravitálnak, míg a magyarnak nincs a világon rokona, nincs más hazája, mint a négy folyam közti, és a háromhegy alatti alkotmányos paradicsom; hogy ehhez képest a magyar: jólétét, szerencsáját, boldogságát egyedít dynastiális és törvényes királyának védpaisza alatt remélheti, keresi és lelheti, és hogy ennél fogva a felsőleges Császár nemcsak nem fogja tűrni, ha majd egyszer a legközelebbi sikertelen kísérletek az állam részéről, melyek az összes közbirodalmat a legproblematicusabb helyzetbe sülyeszték, kellőleg felvilágosíltndják lelkét, és untatni kezdendik legmagasb úri kedé-

lyét ... nem csak nem fogja tűrni, mondom, ha majd ezen idő beáll – miről én sehogy sem tudok kételkedni, – hogy azon nemzetet gyengítsék, gyilkolják, olvasszák. . . melylyel lovagifejedelem, kit szeret, „madarat fogathat,” és mely érte, ha kifejlésének, becsületének? dicsőségének nem engedi útját állni, sőt ily kincseknek hü pártolója, – utolsó csepp vérét kiontani mindig kész volt, – és mai nap is minden pillanatban kész volna és kész lesz.

Én azt szeretem hinni, fiatal Fejedelmünk ... ha látni és hallani akar, és egyedül saját velejének tanácsát követendi, és egyedül szíve sugallása után indul – bizony mondom, Magyarország tekintetében, még Corvin dicső korát is homályba állítandja.

Így látván a jövődöt – és bízván a mennyei végzésben, mely nemzeteket valamint Fejedelmeket is hibáikért büikt ugyan, de valamint lelkes népeket meggyilkolni nem enged, úgy tiszta erényű Uralkodókat is elvégre bizonyosan legvilágosb malasztjával megáld: Én, mi személyemet és alapítói jogomat illeti – a megváltoztatott alapszabályokat, melyekkel kezdettől végig nem tudok megbarátkozni, h a n i n c s m e n e k ü l é s , s azokat parancsként el kell fogadni, vérző szívvel de lecsépelhetetlen kedélylyel, minden legkisebb megjegyzés nélkül – e l f o g a d o m .

Egyszersmind azonban ünnepélyes óvást teszek, hogy a” Justum ac tenacem propositi virum” dicső elve szerint, én a haza oltárára tett áldozatomnak kamatjait mindaddig fizetni nem fogom, ha tapasztalni volnék kénytelen, hogy adományom de facto – mert hiszen szép szavakra és ígéretekre én bizony nem adok semmit is – más v á g á s b a

szoríttatnék, mint az, mely a magyar akadémia eredeti céljával megegyez, és mely Nemzet és Fejedelem közti törvény által megerősítettvén, fel is szenteltetett; mely szándékom szerint, tudom, örököseim is becsületesen és híven eljárának, mikor aztán, –ha ezen szomorú eset bizodalom és minden jó remény daczára tán mégis bekövetkeznék – én, valamint örököseim, az alapító levél értelmében, – járulékunkat a megmérgezett Akadémiától elvonván, valami más hazai célra fordítandjuk, mely czélt azonban saját magunk tűzendjük ki, e foglalatosságtól mindenki mást határozottan felmentvén. Es e tekintetben csak anyagi erőnek fogunk engedni. Felső-Döbling, Nro. 163. nov. 6. 1858.

A tekintetes igazgatóság
hű szolgálja
Gróf Széchenyi István.

K levél, mint az olvasó látandja, azon helyes politika jóslatát tartalmazza, melyet azóta dicső uralkodónk nemes szívének régi sugallatára hallgatva, az ég teljes áldására méltólag inaugurált, s melyet nemzetünk szent bizalommal követ, s önfeláldozó hálával viszonzand.

De azon időben, midőn íratott, merészen kihívta a nap hatalmasait írója ellen; s Dessewffy il-domától más nem is volt várható, mint az, hogy a levelet nem létezővé iparkodott tenni.

Azonban a gróf aggódott, hogy Széchenyi levele elhallgattatását zokon veendi, s Lonovics érseket kérte föl, hogy ez ügyben tekintélyével közbejárjon, s Széchenyit levele visszavételére s elhallgatására bírja.

A nehéz küldetés a nemeslelkű főpapnak könnyebben sikerült, mint váratott. Széchenyi teljesen méltányolta a jeles barátja által fölhozott észszerű okokat, s azt monda, hogy levelét kész a családi archívumba eltemetni.

Közbejött azonban rövid idő múlva egy kevésbé higgadt, mint tevékeny hazafi, s rávette Széchenyit, hogy levele másolatát adja ide; – melyről az azután számtalan példányban leíratott, s kézről kézre járt, – úgy, hogy a rendőrség is tudomást vőn róla.

E levél, a „Napló”-ban confiscált előbbi levéllel, nagyon hihetőleg fölizgatták Széchenyi ellen a hatalmas bürokratákat, s azoknak magas kegyurait; – sa „sárga könyvvel” csak csordultig telt meg méreggel a már félig töltött serleg. . .

Megjegyzendő még e levélhez, hogy annak első szövegében erős oldal vágást tőn Uennényi Józsefre, melyet azonban helyes baráti tanács következtében eltörölt.

Ezen időben élte Uerményi közpályája legszubb szakát, midőn tevékenysége az alagutat

létrehozta, s a balatoni gőzhajózásnak új lendületet adott stb.

Széchenyiben tagadhatlanul mindig volt némi féltékenység azok iránt, kik a közélet mezején bármi irányban önállón kitűntek. Meg is vallotta ez alkalommal, mint a ki gyöngeségeit ismerni s bevallani s azokat leküzdeni, sőt azoknak túlzott vádjával magát kínozni szokta, némi irigységét az ellenében, ki egy idő óta „kis Széchenyit látszék játszani akarni,” – de le is győzte azon hajlamot, s beleegyezett ama passus kihagyásába.

Hasonló féltékenységet árult el néha Deák Ferenc irányában, kit különben nagyra becsült.

Nem egy ízben monda például: „Ha Deák meghal, s emléket emelnek neki, ugyan mit írnak emlékkövére? – azt, hogy népszerű volt! Igen, de mit tett? mire használta e népszerűséget?”

Deákra tett e nemű megjegyzéseinek azonban a mondotton kívül más lélektani indoka is volt.

Széchenyi a maga fokozott kedélyállapotából nem bírta fölfogni s méltányolni azon réservait szenvedőleges állást, melyből Deák Ferencet s hatása alatt álló párthíveit az események jó vagy rossz fordulata kimozdítani nem volt képes.

Széchenyi higgadt pillanataiban a komoly actio percét szintén nem tartá elérkezettnek. De izgatott pillanataiban saját lázas ingerültségét s tettszomját szerette volna kommunikálni minden magyarral; – úgy látszék neki ilyenkor, hogy szólni és tenni kellene már, még pedig gyorsan!

A szegény agg és beteg hazafi érzé, hogy neki nincs ideje várni! és lázasan siettetten volna, ha tőle telik, a cselekvést.

Illő helyén leend itt a dicsőültnek még egy levelét közölnünk, melyet az 1860. január első napjaiban a Czenken építendő s az ő költségén épült új katolikus templom ügyében azon plébániabeli egykori jobbágysághoz intézett,

A levél így szól:

„Drága hazafiak, tisztelt magyar polgártársak, egykori hön szeretett jobbágyságaim!

„A nagy Isten kegyelme és ápolása nélkül, mi sem sikerül a világon. Nagy és kicsi egyiránt alá van vetve végzetének; boldog ennél fogva, ki az erény útjától soha élnem térve, bízik a nagy Istenben, ki lesújtván az emberi kevélységnek önkényfogásait, elvégre bizonyosan könyörül azokon, kik őszinte kedélylyel imádják Őt!

Mi czenkiek édes és egykor oly boldog hazánk véghatárán állunk. – Czenk nyugat felé első hely, hol drága

anyaföldünk szívünk és lelkünkbe elválhatlanul belé szőtt nyelvén dicsértetik a királyoknak királya, a nagy Isten, és imodánk mármár ingadozó állapotban van!

„A nyomorultak szívrepedt fohászait meghallja ugyan Isten mindenünnen, és a lakosok erénye erdő közepett és a nyílt mezőn is, oltárt képez, melynek áldozata felhat az egekbe. – Ámde mit ember buzgó szándékkal és tiszta kezekkel Isten dicsőségére eszközöl, cselekszik, mivel, ez közelebb emeli az emberi nemet végrendeltetéséhez, mely nem egyéb, mint soha meg nem szűnő javulás és feldicsősülés! –

„És azért, mielőtt késő volna, – – emeljünk egy tisztos templomot Nagy-Czenken, és pedig első királyunk szt. István tiszteletére, ki hazánkat szinte egy ezred előtt alkotta, – és bizonyosan el nem hagyandja soha.

„Mostani imodánk ugyan még nincs oly annyira roskadó állapotban, mikép szoros kötelességünk volna azt rögtön szétbontani, és helyette újat rakni. Elég könnyű volna a mostanit még hosszabb időre tatarozni, – és beütvén túlsúlyú boltozatát – könnyebb fedezettel ellátni.

„Ámde – czélszerű és okos volna-e, kérdem, ha bevárnók annak vég-pusztulását, mihez képest aztán ránk parancsolják újnak felépítését?

„Tegyünk a nagy Isten dicsőítésére inkább többet, és halasztás nélkül, mint a mire földileg szólva, köteleztethetnénk. – Ebbeli buzgóságunk, magasb ihletés által soha nem fogja velünk felejtetni, hogy magyarok vagyunk, és ekép hazai és nemzeti kötelességeinknek is tartozunk megfelelni mindenkoron.

„Mostoha körülmények ugyan erősen leapaszták tehetségeinket – pénzben egy cseppet sem bővelkedünk –

azért nem is volna czélszerű, valami remek és túlczifrázott templomot raknunk. – Legyen tágas, biztos, de egyszerű – és valamint egykor tökéletes egyességben éltük boldog napjainkat, úgy legyen most is, barátságos őszinte kézfogásunk és vállvetésünk mindenben azon legfőbb ékeség és dísz, mely a templomon kívül és belül lelkesítsen minket.

„Tolnay Antal, tisztelt czenki lelkész urat megbíztam, tegye magát veletek tisztelt polgártársak érintkezésbe, mikép a kitűzött és elhatározott ügynek minél előbb fogantot eszközöljön.

Legőszintébb hazafiúi rokonszenvvel

„Gr. Sz. István

A czenki templomnak, mely azóta fölépült, s nagy ünnepélylyel fölszenteltetett is, terveit a gróf maga nézte át, s bírálta meg, s ő választá Ybl tervét ... de kivitelét nem élte meg.

Midőn b. Hübnernek belépte a ministeriumba (s Bach-Kempfen elbocsátatása 1859. aug. 21-kén) az államrendszerben valami józan fordulatra kezdett nyitni kilátást, – és hajlamot mutatott ott kezdeményezni a megoldást, hol a helyzet bonyaldalmainak súlypontja volt: – Magyarországon; és midőn Hübner a magyar arisztokratia kiválóbb tagjaival némi érintkezésbe lépett: Széchenyi is

célszerűnek látta az iránt, hogy mi a teendő a kormány fölvilágosításához járulni, s azt az actio sürgető szükségéről meggyőzni.

E helyt két kitűnően írott s hazafias irányú emlékirat említendő meg, melyek az ő közvetítése folytán a miniszterelnök, gróf Rechbergnek és báró Hübner rendőrminiszternek kézbesítették.

Az első egyenesen Széchenyi befolyása alatt fogalmaztatott is, s egy, a gyakorlati téren azóta szép nevet kivívott hazánkfiának jeles munkája, mely később „Zur ungarischen frage, Eine Denkschrift von einem ungarischen Patrioten, Leipzig, Steinacker 1859.”, mint röpirat jelent meg, – (s töredékesen a Török János kiadta Széchenyi politikai iskolája III-ik kötetében is olvasható.) A másik tudomra kézirat maradt.

Ezen „programmok” tartalma, az azokban foglalt rendezési eszmék és kiegyezési föltételek a mai nap szempontjából elég szerények valának, s a. nemzetet, mint az octóberi diploma fogadtatása mutatja, ki nem elégítették volna. De IS59-ben és 1860 elején kormánykörökben még is túlzottnak, teljesíthetlenségnek tartattak.

Azt mondhatnám – Sybilla könyvei, ha e hasonlat annyira elkopott nem volna.

Az azokhoz kötött remények teljeseése tehát nem mutatott látható nyomokat. Sőt az egyezkedés

eszméivel elfogulatlanul foglalkozni kezdő és reformvárákozásokat költő b.-Hübner két havi működés után hirtelen elveszte állását (s mint mondják, elsőievén, ki a miniszteri conferentiában „meggondolatlanul” ejté ki eszót: „birodalmi alkotmány;”) s helyében csakhamar b. Thierry, ő fölsége legújabb ígéreteivel egyenes ellentétben álló legvadabb reactionarius kormány-irányt kezdett követni közigazgatási intézkedéseiben.

1859-ki december végén jelent meg egy általam németül írott, mert német körökre számított röpirat „Die Lebensfrage Oesterreichs: Ist noch eine Vermittlung zwischen Oesterreich und Ungarn möglich?” (Braunschweig, Westermann.)

Sokkal rövidebb volt az, semhogy a nagy politikai és államjogi kérdéseket kimerítette volna. Oélja volt meggyőzni a hatalmat, hogy Magyarorszában történeti jogérzület létezik, hogy a kormány ott nem képes állandóságot ígérő intézményeket meghonosítani, melyeket az ország népeinek ösztöne törvényeseknek el nem ismer; hogy e jogérzület és Magyarország történeti joga nem ellenkezik a birodalom nagyhatalmi állásának igényeivel: tehát – azzal ki kell és ki lehet alkudni.

E röpiratot is túlszárnyalta az idő. De minden hiányai mellett is egy józan elvet mondék ott ki, mely azóta a tény evidentiájára emelkedék, de sajnos, 1865 előtt nem bírt érvényre jutni; s ez az: „bizonyos, hogy egy, az autonómiának legszélesebb és legszabadelműbb alapján álló, de oktroyált kormányzat csak hasonló eredményt idézend elő, mint a (protestáns egyházi ügyben kibocsátott) 1-ső szeptemberi patens – csakhogy sokkal nagyobb terjben.” (pas. 51-52.)

„Mert – történeti jog es törvény – Magyarországon csak az, mi a fejedelem és ország által közösen és szabadon állapított meg.”

Ha e röpiratot – mint később azzal gyanúsítottam*) – Széchenyi pénzén akartam volna ki-

*) Valamint b. Kemény Zsigmondnak nálam talált levelei más gyanúsítást eredményeztek. – Röviddel a ház-motozás előtt jelent meg b. Kemény G á b o r tól egy politikai röpirat, mely Bécsben nyomtatván, az én censori hatóságom körébe vágott, s általam mint „unbedenklich” („ártatlan” – bocsássá meg Kemény Gábor e kitévelt –) kiadott. A röpirat azonban a pesti rendőrség által orroltatván, ellenem panasz emeltetett. – Védelemre alkalom ugyan nem adatott, hanem az ítélet kimondatott, hogy e veszélyes röpiratot megjelenni engedem, mert „b. Kemény” barátom. Holott b. Kemény Gábort még akkoriban nem is volt szerencsém ismerni.

adatni, kétségtelenül örömmel teljesítette volna ez óhajtasomat; s alkalmasint dúsabb tiszteletdíjban részesített vala, mint a könyvvarus. De én e díjnál többre becsültem azon örömet, melyet neki szerzendek, ha ezen irattal meglepem.

A mint tehát kezemhez jutott, egy példányt kiküldék a grófnak, következő levél kíséretében:

„Kegyelmes u r a m !

„Van szerencsém egy röpiratot küldeni itt, kinek szerzője nekem igen közeli ismerősöm. Tudom, hogy a szerző, „midőn munkáját kinyomatva látta, azzal nem volt teljesen megelégedve; elhamarkodott és fölületes irat az. Hanem hát – és végre – quantum potes, tantuni aude.”

„Kitűnő tisztelettel sat.

K. A. ”

Már másnap következőleg válaszol:

„A M r. K e c s k e m é t h y A u r e l e.

„Szerzőjét a „Die Lebensfrage Oesterreichs” címzett munkácskának erősen kidicsérném, csak tudnám kicsoda!!! Mert nékem az egész kimondhatlanul tetszik.

„Valóban, minden lapnál így kiálték fel: prestantissime! – és ha a szerző – mint okom van hinni, ivadékaival egészen nincs megelégedve, ez azt mutatja, hogy annál a mit gondolt és mondott, jobbat is tudna mondani; mire én azonban azt a megjegyzést teszem, „Le mieux est l'enemi du bien; – és mai körülmények közt bizonyosan többet ér a dat cito, mint a dat bene, – mi perse ha van elég idő – megfordítva áll.”

„12 példányra nagy szomjam van, és bizonyosan jobban fog esni, mint szint annyi üveg „bok”*), mint valóságos anti-bok. – Két példányt azonban hova-hamarább meg szeretnék markolni . . . mert az aztán holnapután útját venné az angol szigetnek.

„Sietve, de igazi satisfactióval”

Széchenyi István s. k.”

Január 3. 1860.

„P. S. Remélem ön nem sokára ismét egy Géza-féle „márciusira” felkeres.”

Assemblée des Notables.

Mialatt Széchenyit a politikai irodalom ily sokféle irányban foglalkoztatta, a közben egy más nagy eszme létesítésén is fáradozott.

A röpiratokkal és hírlapi cikkekkel oly izgalomba beszélte bele magát, mint a ki fárad és erőlködik, és nem lát eredményt, nem vesz észre haladást.

Minden cikkel, melyet egy év előtt a „Times”-be írt, azt hívé, megadá a halálos döfést a bécsi bureaucrátiának. Most – midőn Bach már elmenesztetett, de a systema csak „folytatódott”, sőt Thierry alatt

*) Book és bok (*sör*).

forma szerint neki dühödött, mert vesztét érte, most minden röpirattal és promemoriával, mely gróf Rechberg és más főurak kezeibe játszatott, azt hívé, meg kellett törni a kormány csontosúltságának, s elkezdődni az actiónak – Magyarország kibékítésére.

Izgalmas türelmetlensége nőttön nőtt, s csüggetegsége gyakori kezdett lenni 1860 elején.

Hogy kellene megtörni a jeget? vagy miképen lehetne csak legalább oda fordítani a dolgot, hogy a követ valaki megmozdítsa? – hogy az aztán önmagától fog tovább hengeredni, azt előre látta.

Tizenegy évi kerékvágásában bennrekedt kormányzat nem oly könnyen emelhető ki. Hol kell kezdeni? és ki legyen az, a ki kezdje?

Azon férfiak, kikben egy nj kormányzati rendszer kezdeményezéséhez képesség, s hazájokban az ily földathoz kellő népszerűség megvolna – „compromittált” megjelölt emberek, kik tán alig kerültek ki börtöneikből, s kik okvetlen még „unter polizeilicher Aufsicht” állnak! Ilyenekhez nem fordulhatnak az uralkodó loyalis elemek. Sőt:

A loyalis uralkodó elemekről, a systema nagy koftáiról, a főfő hivatalnokokról általán hogy is lehetett föltenni, hogy az állam javára s a trón megmentésére készek lesznek bűnbánó vallomások-

kai a világ elé állani, tizenegy évi működésük kudarcát kikiáltani, a kezökben levő hatalomról lemondani, s a fölségnek azon tanácsot adni, hogy helyettök és helyeikbe nevezzen ki méltóbbakat, ügyesebbeket, szerencsésebbeket?

Széchenyi maga nem egyszer utalt azon nehézségre, hogy a kabinet azon dynasticus érzelmű tagjaitól is, kik az urakodó ház veszélyei által meghatva, rendszerváltozást szükségesnek tartanak, – „csak nem kívánhatni, hogy alkotmány behozatalát javalják a fölségnek: mely alkotmány életbe léptének első következménye fogna lenni, hogy ők nem maradhatnának miniszterek, mert ők nem is bírnak a kellő parlamenti műveltséggel és szónoki tehetséggel, hogy egy parlamentben helyt álljanak.”

Mindent tehát csak a fölség személyes fölléptétől várt Széchenyi. Tehát a fölséggel kellene valamely úton módon a dolgok valódi állapotát megismertetni. Nem egyszer példázgatott, hogy esodae az, ha egy fejedelem állama és népei állapotáról rosszul van értesülve? Hány többé kevésbé vagyonos ember van, ki gazdaságában s üzleteiben tisztán lát? ki környezete és tisztái által nem vakittatik? s ki eltalálja, melyikök érdemel legtöbb bizalmat? Hát még oly nagy és sok feleséges állam

fejedelme! Azért csak „a rege male informato ad regem melius informandum” intézte reményét.

Nem egyszer monda, épen 1860 elején: „Meglássák, még Ferenc Józsefből a legalkotmányosabb fejedelem fog válni. O soká hű marad minisztereikhez, nem könnyen ejt el egy rendszert, s egyéni nézeteit tudja föláldozni minisztereinek ha bizalommal van irántuk. Ha alkotmányos felelős miniszterei lesznek – il les laissera faire!”

Igen, de a fölség nem léphet ki közvetlenül az actióra és egyedül. Módott kell találni abban, hogy mintegy fölhívassék a tetre. Hogy nyíltan értesítsék a birodalom állapotáról a népek valódi szükségeiről és óhajairól. Hogy megismerhessen oly férfiakat, kiket talentom és közbizalom – rendszerváltozás esetében a kormányra kijelöl.

Ezen nézetek láncolata vezette Széchenyit azon eszmére, melylyel sokat foglalkozék, hogy célszerű volna oly gyülekezetet hozni létre Bécsben, mely szó szerint „Assemblée des notables,” vagy is, az ország legkiválóbb férfiainak gyülekezete volna, s szabad discussio útján állapítaná meg és pontozná az országnak körülbelöli kívánalmait.

Nem kellett annak hivatalos színezettel bírnia, nem is a kormány által egybehivatnia; – csak a kormány hallgatólagos engedélye, csak az kell vala, hogy túrje ily magán értekezlet létrejöttét.

Széchenyi komolyan fáradott ezen terv létesítésén. Sok kitűnő hazafival értekezett arról. Följegyezte mindazon, bármiféle szakban kiváló hazánkfiainak neveit – rang, osztály, vallás, nemzetiség különbsége nélkül, kikről némi joggal mondható vala, hogy a közvéleményt képező elemek, az értekezlet jegyzőiről is gondoskodott, – Falk Miksát szemelve ki, és csekélységemet, mint kik több nyelven is képesek fogalmazni. *)

Első rendben természetesen csak Magyarország ügye lebegett szeme előtt; de nem feledte ki a számításból a birodalom örökös tartományaiból való férfiakali értekezlet szükségét se. Senki sem fogta föl oly mélyen mint ő, hogy a közbirodalmi viszonyt is, sőt mindenek előtt – tisztába kell hozni és szabatosítani törvényhozás útján.

Gróf Rechberggel, midőn Széchenyit Döblingben meglátogató, sokat és behatón szólott arról? miképen lehetne rendbehozni a zavart közállapotokat, minek első föltétele Magyarországot visszahelyezni alkotmányába; – és közíé vele ezen gyülekezet tervét is.

Mint hallám, gróf Rechberg ő excja e találkozás után meghitt köreiben így nyilatkozáék a Széche-

*) E névjegyzék is a rendőrség kezébe került Sz. irataival, s alkalmasint fontos okmánynak tekintetett a nagyszerű összeesküvés földerítésére. K. A.

nyivel volt értekezletről: „Tulajdonkép még is meglátni, hogy a gróf tébolydába való.”

Nem tudom, vajjon nem sokára reá, nem változtatta-e meg ő excellentiája ezen nézetét? Hanem azt hiszem, ha ma visszatekint a tisztelt gróf, kinek az új és jobb korszak inaugurálása körül – Ő Fölsége után – talán legtöbb érdeme volt, ha, mondom, ma visszatekint az 1860 óta történetekre, nem fogja többé oly tébolydai eszméknek tartani, miket Széchenyi akkor nyilvánított, – mert sok hihetetlen dolog teljesen valónak bizonyult azóta.

Mindenesetre, Rechberg grófnál jobban tudta Széchenyi megítélni azon föltételeket, melyeket a kormány elfogadni lesz kénytelen, ha Magyarországot kibékíteni akarja, pedig kibékítenie kell . . mert ez jobban ismerte a viszonyokat. Az austriai kormánykörökben általán nagyon olcsón remélték Magyarország kibékülését megszerezhetni, s oly kis árt szabtak e célra, hogy ha avatottabb ember „tisztá bort töltött nekik”, azt kelle hinniök, hogy „bolonddal” van dolguk.

És végtére a vagy fél év múlva összehívott „Verstärkter Reichsrath” alapeszméje is nagyon hasonlítani látszik a Széchenyi tervelte értekezlethez, – csakhogy az szabatosan formulázott gyülekezet vala, s alapja szélesebb volt, mert

az egész birodalomra kiterjedt, míg Széchenyi egyelőre csak Magyarországot tartá szem előtt.

Azonban gróf Rechberg főnebbi célzásával mégis eltalálta Széchenyi tervezete bibéjét. . Arra ugyan nem lehetett gondolni, hogy az ország legkiválóbb férfiai egy tébolydában gyűljenek össze . . . viszont Széchenyi azon pontra nézve volt legeltökéltebb, hogy – e házból ki nem megyén.

A sors végre úgy is akarta, hogy Széchenyi ezen eszméje valósítására az ő életében ne is kerüljön a sor. Az események rögtön Széchenyi lételére válságos fordulatot vőnek.

V.

1860. március 3-ka. Rendőri házmotozás Széchenyinél s másoknál; s e rendőri hőstett egyes episdjai.

1860, március 3-án reggel fél hétkor, ugyanazon órában, rendőri házmotozás történt gróf Széchenyinél és dr. Görgennél Döblingben, – az ifjú Széchenyi grófok városi lakában, gr. Zichy Gézánál, Falk Miksánál, a véletlenül előtte való este ide érkezett Hollán Ernőnél, és e sorok írójánál.

Ez a rendőri nyelven úgy nevezett „razzia*” volt, mely minden egészséges rendőri hivatalnok szivére emelőleg hatott, oly formán, mint midőn egy rég garázdálkodó zsebtolvaj bandát végre föl- és becsípnek.

Mondják, 40 fiakker és kétannyi hivatalnok volt azon reggel mozgásban; s az államfinanciák állapotát eléggé megmagyarázó körülmény, hogy otromba légvárak hajhászatára ily nagymérvű landpartiekat rendezhetni az állani költségén!

A döblingi intézetet – házat és kertet – egy sereg „bizalmas” (Vertrauter) és rendőrkatona vette körül; természetesen, hogy az öreg és beteg gróf – meg ne szökjék! vagy – ha fegyveresen ellenáll, – csatakészen találja a sokat emlegetett nagyhatalmasságot.

És Széchenyi egyszerre csak szobáiban a híres rendőrtanácsos Felsenthal által, két biztos kíséretében lépetett meg.

A mennyit e házmotozásról tudunk, annak igen „csípős” vagyis „pikant” epizódjai voltak; hanem, sajnos, el nem mondhatók. . .

Elég az hozzá, a gróf, kinek néha apró meglepetések is nagy idegrendülést okoztak, – kit midőn az ismeretes kolozsvári toastot táviratozták neki, majd megütött a szél; – s kit, mint maga monda, ha azon toast távirata véletlenül éjjel érkezik – ijedtében kétségtelenül szélhűdés ért volna: ezen ismert idegbeteg állapota dacára meglehetősen „contenance”-al fogadá a rendőrhivatalnokokat; és az első meglepetés után fesztelen nagyúri modorban szivarokkal kínálta meg, s jobbra balra szórta az alkalmi élceket, miknek némelyikét utólag kétségtelenül jegyzőkönyvbe vőn Felsenthal úr, – s csakugyan tán ildomosb is leendett nem mondani.

Szóval Széchenyi annak tekinté e fontos hivatalbeli cselekményt, a mi volt; t. i. farcenak; ko-

nolyan játszott bohózatnak; s a szerint viselte magát irányában.

Azonban valamint azon pillanatban reá nézve nem lehetett közönyös, – úgy a nemzetre nézve máig is, és tán mindörökre veszteség leend hogy Széchenyinek minden papírjai, s különösen évtizedek óta pontosan vitt naplója a rendőrség által elvitetett; – s ujabbkori történetünknek ezen bizonyosan nagyérdekű kiegészítő részei, s nagy hazánkfia életét és jellemét teljesen megvilágosító ezen becses adatok elkoboztattak, s vissza sem adattak, – ámbár a legparányibb józan ész is elegendő belátni, hogy az austriai birodalom mai állapotát azok ugyan – ha jobbra fordítani nem képesek is! de – fenyegetni még kevésbé fognák!

Ezt mellékesen megjegyezve, meg kell még említenünk, hogy Felsenthal úr lehetőleg tisztességesen viselé magát hivatalos cselekménye alatt, – s mint félhivatalos lapok írták –, „a házmotózás a legnagyobb kimélylyel” foganatosított.

Házmotózás – és kimély, általában miként férjenek meg együtt?– azt az enyimnél subtilebbképzelődésre bízom.

Mit talált a rendőrség Széchenyinél?

Semmit.

Tekintve a kormány nagyszerű gyanúit, s a házmotózás látható célját – mondhatni, hogy semmit.

A mennyire én tudom – találhatott papírajai közt egy vagy két röpirattöredéket, – melyek nem érték a papírt, melyre írva voltak.

Hát a többi tisztelt hazánkfiánál mit találtak?

Hollánál? térképeket, s gondolom, vasúti ábrákat.

Falk Miksánál? makulatúrát; mert ez nem szoktaládájába zárni, hanem a posta szárnyaira bízni szellemgyermekait.

Az ifjú grófoknál – föl lehet tenni – szerelmesleveleket.

Nálam? – mindjárt elmondom.

Hanem mindössze azt hiszem, hogy átnézve a nagy hűhóval és költséggel behajtott kincseit, báró Thierry is fölsóhajthatott:

„Non merita la spesa!”

Mint mondtam, ama nevezetes március 3-ki reggelen hetedfél óraker én is megtiszteltetem a kora rendőri látogatással.

Hogy én az egész ügyben jelentékeny személynek tartattam, megdöbbenésemre következtenem kellett abból, mivel két rendőrszolga, s egy rendőrbiztos kíséretében maga a bécsi rendőrigazgató, Weber udvari tanácsos úr ő méltósága volt kegyes magát hozzám lealázni.

Lakásom két kijárását oly szigorún állták el, hogy még a szolgálóknak sem volt szabad tejért vagy vízért ki be járni, mit korán reggel kávéjokat leső gyermekeim nem kevésé aprehendáltak.

Magam még ágyban fekvém, midőn a szolgálók egyike jelenti, hogy két úr akar velem beszélni.

„Jöjjenek később” – mondtam ártatlanul.

A leány elment, visszajött, s azt monda, hogy „a két úr nem hagyja magát elutasíttatni, hanem azt üzenik, öltözzem föl. „

De már erre lángra gyúlt rossz sejtelmem mé-cse. Fölkaptam otthonkámát, s kisiettem. Már a mellékszobában találtam az udvari tanácsos urat, egész nagyságában.

Mintaképe volt ez a cseh-német rendőrhivatalnoknak. Arca sima, pusztá és sivár; senki azon egy röpdülő gondolat vagy egy változó érzés nyomát

sem láthatá; szemei a fényes pápaszemen körösztiil mint gyémánt oly metszőn és oly hidegen tekintettek, de színtől y semmit mondón, mint arca. Modora a legudvariasabb tudott lenni fölfelé, – a legdurvább az alsóbbak vagy plane inquisitusok ellen.

„A rendőrminister ő excellentiája parancsára Önnél házmotozást kell tartanom,” monda röviden és hidegen.

„Oh méltóztassék – vizonzám én. Tessék ide bejönni, ez dolgozó szobám. Itt íróasztalom kulcsa.”

Weber úr lesújtó szemekkel meredt reám, mintha csak azt mondaná: „ön Mazzininál és Garibaldinál is elvetemedtebb, ...” kinyitá sorban asztalfiókjaimat, s az azokban csomagokba kötözött, vagy húsz év óta összegyűlt, öt hat nyelven írott – apai, testvéri, baráti levelek halmazában bámulatos nyugalommal s következtességgel kezdett turkálni és olvasgatni.

A magyar leveleket, miket sem ő, sem segéde nem értett – félrerakta; néhánynak alján Kemény Zsigmond vagy Danielik, és más, akkoriban nagyon policei-widrig neveket vőn észre; ezeket okvetlen fontos corpus delictiknek tartá; pedig a politikáról egy árva szó sem volt bennök; néhány emlékül tartogatott „Kossuthbankót” szerencsésen

fölfedezve, kegyetlenül a confiscáltak közé fektett; de a min különösen soká törte fejét – egy porcellán írotábla volt, melyen naponkint a barometrum jeleit szoktam volt számmal jegyezgetni. – Ismételve kezébe vévé azt, valami caballának, vagy titkos összeesküvés jeleknek tarthatá, de csak megint letevé.

Így tartott ez három óra folyásig; bútoraim, könyvtáram, sőt nőm ruhaszekrényei is kikeresgéltek, . . . természetesen mit sem talált Weber úr minden buzgalma dacára, – mert nem volt mit találjon nálam, kivéve Széchenyinek egy csomagban volt leveleit, miket a ház geniusa, ki e féle malheurökben rendszerint a férfinál több lélekjelennel szokott bírni, módot talált keblébe rejteni. No de bizony Széchenyi e levelei is nagyon ártatlanok voltak, mint olvasónk láthatta; azonban reám nézve akkoriban nagy baj leendett, ha megtalálják vala.

Végre – bekapolta az udvari tanácsos úr confiscált kincseit, mikre Rottschild egy garast sem előlegezett volna a statusnak; de miket én máig is sajnálok, mert többi közt rég elhunyt kedveseim, ifjúkori barátaim és szegény apám levelei is voltak közöttök, miket soha vissza nem kaptam.

A rendőrigazgató ugyanazon kegyetlen jég

arccal távozott, a melylyel jött. Ausztria nagybatalmi állása meg volt mentve.

Itt léte alatt annyira ügyeltetett reám, hogy a mint egy illetlenség nélkül nem említhető, de nélkülözhetlen helyiségre akartam távozni, a rendőrbiztosnak intett, hogy kövessen. És úgy lön. Én is „rendbiztos” valék; ez volt aztán a collegialitás!

A mint egyedül valék megszenségtelenített,, idegen kezektől szédült asztalomnál, eszembejött, hogy mégis mily jó hozzám az Isten!.. Tegnapelőtt Széchenyi egy kéziratot adott át nekem átolvasás végett, és azért, hogy ítélném meg, érdemes volna-e azt kiadni?

Jószándékú, de nem jó helyen és tapintatlanul sértő irat volt. Mondhatom, mintha égett volna kezemben; mindjárt másnap, t. i. tegnap este vissza vittem; s azon véleményezéssel adtam át, hogy az a kinyomatásra nem méltó.

Ha tegnap jönnek a házmotozó rendőrök és nem ma, nálam találják azon iratot, – s abból valóban komoly bonyodalom következhetek, pedig – akkor is csak ártatlanul sújtott volna a balsors.

Említésre érdemes, hogy előtte való napon, – pénteken, március 2-kán – esti 11 óráig még Széchenyinél voltam. Egyedül voltunk, s igen komoly társalgásba mélyedve, . . s a mi még nevezetesebb, – alig néhány órával az ausztriai kormány

rendőri kutatása előtt – Ausztria főnnállásának szükségéről beszélgettünk. Kifejté, mit gyakran tön, hogy nemzeti főnnmaradásunk csak az ausztriai birodalom szilárd főnnállásában van biztosítva. Ha Ausztria megingattatik – több kevesebb, hosszabb rövidebb átmeneti stádiumok után – Oroszország zsákmányává lennének a Duna menti tartományok, .. kiemeltük a különbséget, a mely még elnyomási rendszer tekintetében is Ausztria és Oroszország közt létezik. Az nádपालca, ez vasvessző. – Ausztria alatt nemzetiségünk még a, nyomásnak következtében is fejlődik, – de a 60 milliónyi oroszoknak anyagi és szellemi nyomása alatt hirtelen végünk volna. Vajha ezt méltányolnák hazánkfitai?

így szólt, így aggódott azon férfíú – kínél pár óra múlva betört a rendőrség, s kit rendőri kí-mélytelenség kora sírba erőszakolt.

Március 3-ka életem fordulópontja lön. Érzem, hogy hivatalnoki pályámat befejeztem. Fölöltözém, egyenesen báró Thierryhez, a rendőrminiszterhez mentem.

Ő excellentiája alacsony vastag szőke úr volt, kevés értelmisgre mutató arccal, ámbár nagy

kopasz homlokkal; s oly triviális fölfogással és hezédmodorral, minőt egy volt külügyér tanácsosról föl sem tettem volna.

Elmondám, mennyire meglepett s mily méltatlanság vala reám nézve, ki mindig nyílt utakon szokott járni ez életben, a mai házmotozás; kértem ő excját, hogy a nyomozást erélyesen üzni, de siettetni méltóztassék; mert, mint meg fogja engedni ő exeja is, a mai bizalmatlansági szavazat után hivatalomat tovább nem folytathatom.

Ő excja roppant komolysággal és feddő szemrehányásokkal válaszolt. Ő azon beamter-világnézlettel bírt, mely szerint a hivatalnok testtel lélekkel a kormány tulajdona, melytől fizetést húz.

Hogy az ember ezen kívül még mint állampolgár is érezheti magát, sőt hogy még oppositíót is képezhet, és tollával agitálhat: egy az állam létét veszélyeztető kormány ellen – ilyesmit blasphemianak nevezett volna. Természetes tehát, hogy én az ő, mint minden beamter szemeiben rettentő bűnő perfid ember valék, ki a kormány bizalmával csúfosan visszaélt, s azt kijátszotta.

„Ön igen súlyosan compromittálta magát,” mond, mázsányi súlyt fektetve szavaiba.

„Valóban nem értem, mi által, miniszter úr!”

„Önök okvetlenül jelentést kell vala tennie. (Sie hätten die Sache anzeigen sollen).“

„Mit jelentettem volna? Hogy Széchenyi a Blick-et írta? Hisz ezt ma minden gyermek tudja, s a ki tőle valaha valamit olvasott, mindjárt az első lapról megismerhette. Nem tudom tehát, mit kellett volna jelentenem?”

„Önnek jelentenie kell vala, hogy ön oly házba jár, mint gr. Széchenyié! és mindazt, a mi Döblingben történt, tudomásomra hozni; én azt vártam is, mert régen kísértettem önt figyelemmel. Ön azonban nemcsak nem teljesíté kötelességét, hanem ellenkezőleg, résztvett az ottani gonosz célú conventiculumokban.”

„Bocsánatot kérek, excellentiád; mondám, az én kötelességem volt könyveket vizsgálni, nem denunciálni; s egyébiránt nem is lett volna a legjobb akarattal is mit denunciálni; én Döblingben mindig tisztességes társaságban voltam; és titkot abból, hogy oda járok, nem csináltam, sőt arra büszke vagyok, mert utó végre adná az Isten, hogy Ausztriának kétszáz olyan férfia volna, minő Széchenyi István.”

A miniszter kissé meg volt lépetve a hevesség által, melylyel szóltam; homályosan látszók sejteti, hogy nem bolondság, a mit mondok; mindazon által gyanús kifejezést adott fénytelen szemeknek, s azon ígérettel, hogy siettetni fogja a

vizsgálatot, s az alatt hivatalomtól fölment, elbocsátott.

Így szűntem meg hivatalnok lenni, – s értem ismét oda 1860-ban, a hol egy évtizeddel előbb valék – azon különbséggel, hogy azóta a jövővel kevesebbet törődni, s alkotmányos kormányzat közelségében hinni, és remélni tanultam.

VI.

A legnagyobb magyar halála és temetése.

Széchenyi Istvánt március 2-ka óta nem láttam.

A házmotozások után – kétségen kívül specialis rendőri fölügyelet alá helyezve, s minden léptem még inkább mint eddig lesve levén, ha meglátogatom, azzal vádolhatnak vala, hogy a nyomozás kijátszására összebeszélünk; s ezzel tán a gróf helyzetét, de ügyünket mindenesetre rontottam volna.

Azon öt hét alatt azonban, mely a házmotozás és Széchenyi halála közt fekszik, rendesen értesültem családjá által hogylétéről, s minden körülményeiről.

A mit hallék, aggodalmat költő és a legrosszabra előkészíteni képes volt. Még is, mintha teljesen váratlan dolog volt volna, annyira meglepett s megrázott, midőn april 8-án, Húsvét vasárnap reggel gróf Széchenyi Bélához jövén, lakában

baljóslatú izgatottságot, jövést-menést tapasztalék, s a szobába lépve, a gróf mély komolysággal monclá:

„Ön még nem tudja? – atyám az éjjel meghalt.”

Nem valék képes tovább gondolni, s szószerint véve e hírt, hogy a gróf meghalt, igen természetesnek találtam, hogy az oly veszélyesen ideg-beteg férfiút az utolsó hetek izgalmai teljesen megtörték, s azokba – belehalt. „Megölték” . . mondám fölháborodva.

Csak a további beszélgetés alatt értettem meg a szörnyű valót, hogy – Széchenyi István reggel halva taláztatott zsölleszékében, szétzúzott koponyával, ölében a pisztolylyal, melylyel maga vetett véget életének.

Ily nagy esemény első lezúzó hatása alatt az emberben homályos chaossa futnak össze az érzelmek és gondolatok, mert a miket nagyságánál fogva költhet, mind egyszerre zúdulnak föl a szívből és velőben, hogy nem képes egynek is tiszta kifejezést adni. Összefüggés nélküli észrevételek, töredékes panaszszavak, sóhajok és férfikönyek szakonkint válták fel egymást, a mint jöttek-mentek hazánkfiái, kik a hír hallatára siettek a grófi család körébe, szánó rész vétőket kifejezni.

Béla gróf, kire, mint legidősb fiára súlyosodott a pillanat gondja, ifjabb fia Ödön, címszerint mostoha, de kedvelt fiai a Zichy grófok, Henrik, Géza, Rezső és Miklós, osztottak a teendők halma-
zában; jó geniusa, neje – lesújtva, téliesen szenvedőleg engedé át magát bánatának.

Április 10-én reggeli 10 órakor a grófi családnak s a magas főaristokrátiának Bécsben levő tagjaival, a válogatott uri fogatok hosszú sora hajtattott végig a währingi és nussdorfi utcán, az egyszerű kis döblingi templomhoz, melyben egyszerű fekete ravatalon, keresztrel jelölt egyszerű koporsóban feküdt a magyar arisztokrácia előkelő és leg-híresebb tagja! – gróf Széchenyi István!

A pap elmondá áldását, s a 60-70-re menő jelenlevők imába mélyedtek. Vagy negyedóra múlva az egyszerű koporsó kocsira emeltetett, és megindult – hogy Czenkre vigye örök nyugalomra – a földön soha nyugtot nem lelt nagy lélek sártetemét.

A hazafi és ember szemébe pedig keserű könnyek küzdék föl magukat a szív legmélyebb rejtékéből a sors azon borzasztó iróniája fölött, mely

a legnemesb, a leghatalmasabb szellemek egyikét, egy büszke nemzetnek legbüszkébb fiát, egy fejedelmi küldetésű férfiút, a „legnagyobb magyart” tébolydában hagyja elveszni.

VII.

Ki ölte meg Széchenyit? Nyomozás dr. Gör- gen ellen. Tanúvallomások; eredményök.

1860, ápril 8-kán reggel a döblingi rendőr-
biztosi hivatal maga dr. Görgen által értesítettett,
hogy az intézetben lakott gróf Széchenyi István
reggel halva találtatott szobájában; s hogy az múlt
éjjel, valószínűleg víztöltésű pisztolylövéssel önma-
ga vetett véget életének.

A bécsi büntető törvényszék értesítettvén a
rendőrség által az eseményről, törvényes bizony-
ságot küldt ki, mely délután 3 órakor kijövé, kö-
vetkezőket jelent:

„A gróf teste egy zsöllesztékben ülő helyzet-
ben találtatott, mindkét karjai combjaira leereszt-
ve; a baloldali combon feküdt a kilőtt pisztoly.

„A fej baloldala teljesen szétzúzva volt, a ko-
ponya négy-öt lépésnyire hevert a földön; a velő a
falakon és szoba tetején szerte fecskendve.

„Löanyagul egy gyapot gyutacs, s a velőben madársörét találtatott.”

A koponyacsontok vizsgálatából kitűnt, hogy a pisztolynak jól számítva, a leggyengébb csontra a balszem-gödörben kell vala irányozottnak lenni, sőt arra valószínűleg közvetlen rászorítva levén, a lövés nagy durranást nem is tehetett.

Szembetűnő, hogy e gyászeset mindenekelőtt a kormány javára szolgált, s azt igen nagy zavarból menté ki.

Széchenyit – a házmotózás botrányos ténye után háborítlan hagyni, s így ártatlanságát bevalani, nem lehetett, nagy önmegszégyenítés nélkül.

Törvényszék elé állítani, azon esetben is, ha a ruganyos ausztriai büntetőtörvénykönyv 532 szakainak néhány tucatja szerint bűnösnek ítéltethetnék – tekintve a főnforgó személy tisztos korát, nagy-szerű érdemeit a múltban, roppant népszerűségét az amúgy is zajló Magyarországon – szintén sok kellemetlenséggel lett volna összekötve; s utóvégre oly tények és elvek nyilvános discussióját idézte volna elő, miknek feszegetése nem használt volna a kormánynak.

De nátha – mint valószínű, a törvényszék még csak nem is talál tényálladékot a Széchenyi elleni nyomozásban, s ország világ láttára kiderül, hogy a kormány, mint rendesen, ismét csak otromba demmtiatiók után indult, s megfontolatlanul zajt ütött, s indokolatlan botrányt idézett elő?

Nem maradt vala ez esetben más kibúvó, mint Széchenyit téboly odottnak nyilvánítani: igen, de lehet-e nevetségesebbé tenni a március 3-ki nagyszerű rendőri actust, mint az által, ha bevallják, hogy az egy tébolyodott ellen volt intézve?

A mily apropos és kellemes lehetett tehát a kormányra, illetőleg a Thierry-cliquere Széchenyi halála, – mert alkalmat adott a subventionált külföldi lapokban, s különösen az Augsburgi Ali-gemeineben kürtölni, hogy „ímé, mily szükséges és a közbiztosság érdeke által igazolt volt a Széchenyi elleni nyomozás – be van bizonyítva; Széchenyi agyonlőtte magát, hogy az elítéltetés következményeit kikerülje, mert bűnösnek és nagy bűnösnek érezte magát.”

Másrészt azonban a hatalom – après coup – mint Széchenyi életének öre és megboszulója lépett föl. Bármilyen képtelen volt is azon gyanú, hogy Széchenyi meggyilkoltatott, – a kormány érdekében állt kétségen kívül helyezni, hogy a gróf magát ölte meg; – s hogy a kormány szigorún

jár el azok ellen, kik öngyilkosságának okai vannak.

Fölséges komoedia! – a rendőrség mint Széchenyi életének, mely előtte oly kedves volt, őre; s halálának megboszulója!!

Elég az hozzá, nagymérvű nyomozás kezdett dr. Görgen ellen, mint ki azon intézetnek, hol a baleset történt, tulajdonosa és igazgatója levén, közvetlenül tartozott Széchenyire, mint betegére fölügyelni, s annak haláláért felelősségre vonandó.

E nyomozásban mint tanuk hallgattattak ki a ház alorvosai, Széchenyi ápolói, illetőleg szolgálai; a grófi család tagjai; végre e sorok írója.

Célszerűnek látom előbb dr. Görgen, dr. Goldberg, végre a szolgák hiteles vallomásait állítani az olvasó elé, hogy azoknak egyes momentumaiból azután combinálhassa ítéletét.

A tanúvallomások.

Dr. Görgen bécsi születésű, 45 éves, atyja után örökölte a döblingi intézet tulajdonjogát és igazgatását. Mielőtt Széchenyinek az intézetben volt helyzetét vallomásaiban ecsetelné, szükséges-

nek látta annak múltjára és személyiségének jellemzésére kiterjeszkedni.

E hallomásokból kiemelek néhány pontot, mely tulajdonkép nem annyira Széchenyit jellemzi, mint inkább dr. Görgennek szellemi látkörét, s nagy betegéről volt fogalmait. *)

Körtörténetének bevezetésében elmondván betegének születését, ifjúságát, a katonai pályáról leléptet; – ezen minden magyar előtt eléggé ismeretes körülményeket, így folytatja:

„Miután a gróf atyjától örökölt jószágait átvette, utazásokat tőn, s ismételve meglátogatta Angliát, hol mindazon politikai és közgazdászati eszméket szívta be, miket később minden történeti s államtudományi ismeretek nélkül (?) a magyarországi viszonyokra alkalmazni kísérle meg.”

„A gróf életében fordulópontot képezett az 1825-ki év. Ezen évben rögtön hivatva érzémagát magyar mágnási jogát használni, s megjelent az akkori országgyűlésen. Itt szólt első ízben nyilvánosan: de minthogy a felső táblán divatozott latin nyelvet nem tudta, s németül büszkeségből nem akart beszélni, kénytelen volt magyarul beszélni, mely nyelvből nem tudott többet, mint amennyi

*) E vallomások legelsőbbben a bécsi *Glocke* című lap 1863-ki folyamában láttak napvilágot.

szükséges a cselédséggel való érintkezésben. (?) Később sokat fáradott a magyar nyelv megtanulásában; de grammatikailag művelt(?) magyarok mindig szánakozólag mosolyogtak a gróf magyar nyelvismerte fölött. (!)”

„1825 óta a politika volt kedvencz foglalkozása. Életét a politikai agitationak szentelte; határozott irány nélkül hol democratá (?) volt, hol megint ó-conservatív; (?) egy párthoz sem tartozott; de mindenikkel tetszelgett.” (A doctorban, mint olvasónk látja, egy Tacitus veszett el.)

„Állandó törekvése határtalan hiúságának kielégítésére volt irányozva. Így keletkezett a casino, akadémia, a pesti lánchíd; míg folyvásti antagonistája, Kossuth, 1848-ban mindezen machinatióknak (!) véget vetett, s Széchenyi, kinek feje fölé nőttek az események, halálos ellenségével, (!) a veszedelmes izgatóval ugyanazon miniszteri asztalnál találta magát.”

Nem folytatjuk ezen piaczi kofához méltó előadást. Ezen, általa rajzolt torzképnek tartotta ő Széchenyit. Ebből érthető, hogy benne a kegyeletnek semmi nyoma sem volt nagy betege iránt, mert őt megérteni nem bírta; és ezen körülmény végzettszerűen folyt be a Széchenyit intézetében ért catastrophára.

Leássuk:

Vallomásaiban azon időszakhoz érve, midőn a gróf kedélyállapota tetemesen javult, s látogatói szaporodtak, így szól d r. G ö r g e n:

„A grófnál szaporodó látogatások a hatóságok figyelmét felkölték.” (Másként ellenkezőleg azt vallja, hogy ő tőn jelentést a grófnak intézetében létéről, de a hatóságok fölöslegesnek tarták a dolgot avatkozni, vagy a gróft orvosilag megvizsgáltatni.)

„Én tehát ismételve Czapka udv. tanácsoshoz (s 1859-ig bécsi rendőrigazgató) és a helytartóhoz (akkor Lobkovitz hg) fordultam, azon kívánattal, hogy nekem a grófnak más intézetbe áttétele csak kellemes lehet*) még az esetben is, ha erőszakkal kellene átvitetnie, mint-hogy a gróf ismételve kijelenté, hogy önszántából soha sem hagyja el házamat.”

„Különféle, ezen időben a gróft meglátogató személyek hihetőleg gyalázatosan visszaéltek az öreg és lelkibeteg emberrel, s akkoriban olymódon alapját vetek meg azon gyalázatos betyárságnak, **) mely később a végkatastropha egyik főoka volt.” (Értse a ki bírja!)

*) Szószzerint fordítva

**) „Schändliches Bubenstück.”

„Az írás szórakozásul szolgált neki, s mint a legtöbb hiu ember, ő is azt hívé, hogy minden ötlet, mely agyán átvillant, leírandó s az utókor számára följegyzendő volt. Az előbbi időkben általa kiadott röpiratok ezen állításomat eléggé bizonyítják. Mélabús hangulata megszűnván, a gróf sokat irt; gyakran fölolvasta nekem ezen fogalmazatokat, melyek rendesen valami ártatlan tárgyon kezdődtek, azután kedvenc témájára, a politikára tértek át; magától értetődik, hogy azokban erősen korholta a Magyarországon újonnan szervezett hatóságokat, különösen a csendőrséget, az igazságszolgáltatást, s az egész minisztériumot, körülbelül oly hangon, mint a magyar párttól utón útfélen hallani.” (?)

„Egy cotteriája a nyomorult gyáva cselszövőknek (?) egyesülve néhány újságíróval (ahá!) fölhasználták a gyenge öreg embert, ki csak később látta be azon megfontolatlan tettének horderejét, melyre galádul elcsábított.” (!)

„Miután ismételve hallottam a helytartó ő magasságától és Czapka udv. tanácsos úrtól, hogy gróf Széchenyit rég óta nem tekintik elmebetegnek, hanem hogy őt, ha szükség, mint minden más conspiratort tetteiért felelőségre vonandják, szükségesnek tartottam e veszélyről a grófi családot értesíteni; a mely azonban fi-

gyelmeztetésében csak azt vélte látni, hogy a grófot fölizzgatni akarom, s megijesztés által előbbi mélabús állapotába visszazaklatni.”

A gróf lelki állapotára nézve a nyomozó bíróság által fölvetett kérdések nagy zavarba hozták a jó Görgent, kiről azután, a mint orvos társai is, de még inkább saját vallomásai jellemzik, nem igen hihető, hogy általan a phychiatriához kellő elmeélt, szellemet és egyéb tulajdonokat birt volna, kiváltképen oly lélekkórtani problémával szemben, minő itt fönnforgott. Ő, ki az egészséges Széchenyit sem bírta fölfogni, vagy megítélni, miképen érthette volna meg a beteget, ha az volt-e? és mennyiben? és hol az?

Elég az hozzá, Görgen azt vallja, hogy ő „a grófot az intézetbejötte óta egész haláláig folyvást elmebetegnek tartotta;” – de minthogy gyakori szóbeli kívánataira sem rendeltetett el annak törvényszéki orvosi vizsgálata, – sa városi főorvosok is, az intézet negyedévi rendszerinti vizsgálatainál Széchenyire vonatkozólag azt mondák, hogy „nekik nincs meghagyva Széchenyit megvizsgálni:” ennek következtében ő – dr. Görsren – azon véleményben erősödött meg, hogy „a gróf Bécs hatóságai által egészséges elméjűnek tartatik.”

„E meggyőződés teljes biztossággá emeltetett a március 3-ki házmotózás által. Mert hisz jogi lehetlenség, hogy egy örült ellen fölségsértés miatt kereset indíttathassék.”

Nem lehet tagadni, hogy ezen utóbbi érv elég erős volt arra, hogy annak védszárnya alatt di Görgen a Széchenyi haláláért való felelősség alól kibúvjon.

Azonban a dr. Görgen elleni bűnvádi határozatban ezekre következő ellenvetéseket tön a bíróság egyik tagja:

„Míg ő, az elmebetegek orvosa, védelme első részében a gróf elmebetegségét maga elismeri, – később azt mondja, hogy mivel nézete szerint a hatóságok a grófot nem tárták elmebetegnek, következetesség volt saját véleményét ezen nézetnek alárendelni; s e logika fonalán a grófot, kinek lelkiállapota az utolsó hetekben láthatólag rosszabb lett, s kinek diagnosisában öngyilkossági monomaniát tulajdonít, föltétlenül, szabadon magára hagyja.”

„Dr. Görgen azt mondja védelmére, hogy nem akarta a beteget szigorú rendszabályok által fölizgatni? De teljes lehetlen volt-e a grófnak fegyvereit elvenni, vagy legalább löanyagát használhatlanná tenni?”

Most jő a java:

„Ki mondja dr. Görgennek, bogy a gróf Széchenyinél történt házmotozásnak azért kellett történni, mert a gróf ez ügyben compromittálva van? Nem lehetett-e az más személyekre számítva, kik álnokul fölhasználták bizonyos célokra a gróf tébolyodottságát és menhelyét?”

Ezen utolsó tételre különösen figyelmeztetem az olvasót, mert arra még visszatérendek. Egyelőre elég annyit tudnia, hogy a subtilis vitakérdés eldöntetlen maradt, mert dr. Görgen, mielőtt e perbefogó irat neki kézbesítettett – meghalt.

Azon kérdésre nézve, mi úton jöhetett Széchenyi fegyverek birtokába, dr. Görgen következő vallomást tőn.

„Fiai évek óta megszokták minden megbízását pontosan teljesíteni. Így történt, hogy mindennemű tárgyak, köztök fegyverek is, pisztolyok, pusák, revolverek hozattak a grófhhoz, részint megmutatás, részint elajándékozás céljából, melyek nyilvánosan heverték szobáiban.

„Március 3-ka után ugyan ismételve kérdeztem az ifjú grófokat, vajjon a fegyverek tőle elvi-

tettek-e? A kérdés igeneltetett; sőt hozzá tevék, hogy minden a házba hozott fegyverért magukra vállalják a felelősséget. A gróf személye körül levő ápolók régóta nem ismertek el uroknak, ámbar szolgálaim névsorában álltak, tetteleg a gróf rabszolgái voltak, ki őket megjutalmazta, ha parancsait teljesíték; s ki ha ellenök panaszt emel nálam, könnyen elbocsáttattak volna.

„Miután tehát a grófot fiai látták el pisztolyokkal, nem kell csodáim, hogy ápolói löport szerettek neki, azon ürügy alatt, hogy azzal egy beteg házi kutyám gyógyítandó. A madársöréttel, melylyel a pisztoly töltve volt, a vastollak tisztogatására tartogatta egy kis üvegben.”

Görgen tagadja, hogy a grófot öngyilkosságában meg lehetett volna akadályozni, mert azon pillanatban, melyben határozottan felszólítatott volna, hogy az intézetet hagyja el, – a készen heverő pisztolyok egyikét hirtelen fölkaphatta s magát meglőhette volna.

Sőt ha pisztolya nem is lett volna, mondja más helyütt Görgen, hiábavaló lett volna minden örködés, mert ha a gróf bármikor, például éjjel, leszaggatja ágyéksérveiről a bandageokat, bizonyos volt halála.

Legkülönösebb azonban az, hogy a grófnál történt házmotozás alkalmával nyilván a szobában

hevert fegyvereket a rendőrség le ne:n foglalta, mihez – a fegyver-törvény nyilván-való megszegése forogván föl—jogosítva volt: hanem azután utólag nyomoztatott az, váljon ki hozta Széchenyinek ama fegyvereket?

A gróf doblingi szolgálinak vallomása.

Ápolói. B r a c h és B i c h l e r, kik, mint a gróf halálának eshetőleg okai vagy Görgennek mulasztás-részesei, szintén törvényszék elé idéztettek: a bíróság előtt többi közt következőket vallottak:

Előadván a gróf testi lelki állapotát az intézetbe jötte utánni első években, – egyszerű szavakban mondják el, hogy ők a grófot nagyon szerették, mert az, ha fájdalmai nem bántották, jó úr volt hozzájuk. Eleinte nagyon beteg volt, s akkor folytonos fölügyelet alatt kelle lennie. „Későbbi években azonban, midőn a beteg kívánságát, egyedül lenni, kijelenté, s ismételve monda, hogy jelenlétünk háborgatja, a lépcső melletti szögletszoba rendeltetett alvóhelyül számunkra, s csak a gróf hálószobájáig közbeeső ajtók maradtak nyitva.

„De néhány hó múlva ettől is eltérés történt. A grófnak e fölügyelet is kellemetlen volt; mert

ez időben kezdett mindinkább szobáira szorítkozni, és sem harangozást, sem kutyaugatást vagy madái-éneket nem bírt tűrni; – holott azelőtt gyakran lejárt a kertbe.

„Végre 1852-ben az igazgató parancsára minden fölügyelet megszűnt, csak hogy felváltva egyikünk az előszobában aludt, melynek egy ajtaja a második szobába nyílt.

„Csak ezután egy év múlva fogadta a gróf családját s rokonait. Eleinte minden látogatás előbb az igazgatónak jelentetett be; később a gróf kulcsot kapott az alsó pitvarajtóhoz; s ez idő óta a nap és est minden óráiban fogadott látogatásokat.

„Az elmenőt egyikünk lekísérte, s a kulcsot ismét visszaadtuk a grófnak.

„Ezen nyugalmas állapot addig tartott, míg a grófnál házmotózás történt. Ekkor azonban mintha egyszerre átváltozott volna; nagyon keveset evett, s igen szomorú volt. Azután meglátogatta őt Felsenthal kormánytanácsos úr; és ezentúl csaknem semmit sem evett.

„April ötödikén vagy hatodikán lehetett – gy vall tovább Jakab – midőn részvétteljesen kértem a grófot, vajjon a mája fáj-e ismét, mert

semmit sem eszik? Ekkor a gróf szívére mutatott, s keserves hangon monda: „Itt fáj!” s egy perccel később homlokát végig simítván kezével, így szólt: „az én lelkem beteg.”

„E napok valamelyikén parancsára vele kellett az asztalnál ebédelnem, mondja Brach, míg pajtásomnak szolgálni kelle bennünket.*)

„Legközelebbi éjjel aligha igen nyughatatlanul nem aludt, mert ágyát reggel nagy rendetlenségben találta, s szombat este le sem feküdt, mert ágya nem is volt benyomva, csak lepedője volt lehúzva.

„E szombaton semmit sem beszélt, s csak egypár kanál levest evett. Délelőtt gróf Zichy Gézával shakkozott; délután velem és pajtásommal a „vár” játékot, de 7-től 10 óráig este ismét shakot játszott Kiss úrral. Midőn ezen úr elment, azt monda, hogy a gróf mesterileg játszott.

„Ezután kivittem a lámpát a háló szobából az előszobába, s pajtásom, ki Kiss urat kibocsátá, visszahozta a kulcsot. Azután a gróf, mint rendesen,

*) Egy tébolyodott tette volt-e ez? Es nem-e inkább egy nemes szíve, mely közel elhunytá előtt kitüntetni és jutalmazni akarta a hű szolgát, kinek ragaszkodása egy évtizednél tovább megkönnyíté neki az élet terheit? K. A.

jó éjszakát kívánt, s el valánk bocsátva, mire bezárván kívülről az előszoba ajtaját, s kulcsát zsebbe dugván, alvószobánkba menénk.

„Zörgést vagy lövést azon szerencsétlen éjjelen, april 7-kéről 8-kára, sem mi, sem senki más a házban nem hallott. Csak egy beteg, ki közvetlenül a gróf hálószobája alatt lakott, beszélte, hogy azon éjjel a fölötte levő szobában egy szék fordítatott fel. Alkalmasint a lövést hallotta.

„A mint vasárnap reggel 7 órakor a szegény gróf lakásába akartunk menni, és hoszas zörgés után hangot nem hallottunk, pajtásom dr. Goldfoergért szaladt, s azután együtt mentünk be a hálószobába.

„De mily irtóztató látvány várt itt reánk! A gróf fölöltözve ült a zsölleszékben, szétzúzott fejjel, s jobb kezében volt még a pisztoly, melylyel magát megölte.

„Még egy kijárása volt a szállásnak, a második szobából a folyosó felé eső pitvarra (Corridor). Rendesen a gróf szokta becsukni. És íme, most is benn volt a kulcs. Tehát teljes lehetetlen, hogy valaki idegen kívülről a lakba jöhetett volna. De más részt a grótot a házban mindenki szerette és tisztelte; mert midőn szelleme szabad vala – csupa jóság volt. Tehát csak roszakarat vagy együgyűség volna fölteni is, hogy a gróf nem maga ölte meg

magát. Sajnos, nagyon is igaz, hogy a mély bánatosság egy rohamában maga vetett véget életének.”

„Hogyan jutott a pisztolyhoz, nem tudom ugyan megmondani, de ha tudjuk, hogy évek óta revolvere, célpuskája és vadász lőfegyverei voltak szobáiban, mit igazgatónk is tudott, akkor e fölött nem nagy fejtörés kell az egész dologhoz.”

Ezek a gróf betegápolóinak vallomásai, mik egyszerűségükben az igazság súlyával bírnak.

Dr. Goldberg másod orvos vallomása nem vet új világot tárgyunkra, s itt mellőzhető.

Főpontja, hogy az ő észlelése szerint is – március 3-ka képez fordulópontot a gróf lelki állapotában; „azóta, úgymond, előbbi pajzán-sága, s kicsapongó jó kedve eltűnt.”

„Halála előtt nyolc-tíz nappal ismételve azon kérdéssel foglalkozott: vájjon vannak-e esetek, hol az öngyilkosság erkölcsileg igazolható? – Majd ismét a lélek halhatatlanságáról elméi-kedék.”

„Bensőbb családi körében pedig mintegy elejté a következő szavakat: „Az én napjaim megszámlálvák.”

„Hogy öngyilkossági eszmékkal van küzdelemben, elárulta efféle töredékes fölkiáltások által is: „nem élhetek tovább! meg kell halnom,” – melyek fájdalmas nyöszörgések és sóhajok közt törtek ki kebléből.

„Mind e mellett még az olasz hadjárat történetét és Humboldtnak Warnhagennel való levelezését olvasgatta s mint kivevém, nagy érdekléssel.

„De vagy két nappal halála előtt mélyen lehangolt és szófukar vala, álma és étvágya elveszett. Ezt látva, kértem őt, hagyná a szolgák egyikét magánál háltni; de ő azt monda, legjobb szeretnék instatu quo maradni.” Ezek dr. Goldberg vallomásai.

Ily baljóslatú előjelek következtében a gróf családja értekezletet tartott Görgen és Goldberg orvosokkal, s el is határozott, hogy a gróf szigorúbb fölügyelet alá fog helyeztetni, vagy, mint Görgen önvédelmében monda: „más téboly odottak módjára fognak vele bánni;” de nem volt a ki elég erővel vagy gyöngédtelenséggel bírt volna a szigorú határozatot végre hajtani!

Es így a gróf maradt előbbi állapotában.

Ha összefoglalja az olvasó a fentebbi hiteles nyilatkozatok velejét, szinte fölösleges részemről valamit hozzátenni.

Szegény Görgen, bizonyára ép oly kevésbé birta volna Széchenyit gyászos határozata kivételében megakadályozni, mint akárki más. Ebből Görgen ellen nem lehet vádat emelni.

Kevésbé menthető Görgennek egyébkénti eljárása az ügyben.

Láttuk vallomásaiból, mily triviális fogalma volt neki nagy betegéről; mily homályosan derengett előtte Széchenyi politikai jelleme; ebből következek, hogy dr. Görgen mind aggodalmasabb kezdett lenni, midőn betege lelki állapota javulván – az őt látogatók száma mindinkább szaporodott, – nem mulasztván el a Bécsbe jött egyetlen kiválóbb hazánkfia sem meglátogatni a szerencsétlen nagy férfiút. – Pedig magyar és rebellis, Görgen szemében egyértelmű volt. – Azután a gróf oly megfontolatlanul közlékeny vala, hogy egyes, a doctor fülében borzasztó merészen hangzó cikket is fölolvastott neki; sőt a „Blick” szerzője kilétét sem titkolá végre előtte; azután journalisták, sőt egy „k. k. Polizei-Commissär” is rendesen jártak a grófhoz!

Ennek nem lehet jó vége, gondola magában a doctor,- s félelmében, hogy „a gyenge öreg gróf”

eszközül használtatik, „gálád cselszövők” által, hogy mind e rejtélyes jövés-menés, könyv- és cikírás mögött irtózatossal veszedelmes conspiratio lappang, – mely ha fölfödöttetik, ő is bele fog vonatni, felelőssé tétetni, bezáratni, vagy legszelídebb esetben – intézetéhez való jogától megfosztatni: mind ezen aggodalmak és félelmek, miket a doctor hol szemrehányóig a gróf előtt, hol családja előtt jajgatva panaszolt – arra bírták, hogy maga praevenirét játszott, nyugtalanul futott a hatóságokhoz – Czapkához, helytartóhoz, csakhogy önmagát fedezze a vád és lehető következményei ellen.

Mindez azonban, míg a tiszta eszű Hühner állt a rendőrminiszterium élén, s a gyakorlati tapintatú Czapka rendőrigazgató vala, semmi tényleges hatást nem idézett elő. – A mint azonban a rövidlátó báró Thierry lön rendőrminiszter, s a reactio a sajtó ellen, s az egész kormányzatban – a burocratiai absolutismus érdekében megkezdődött: a nagy zajt ütött, és sok epét fölkavart, „Blick” anonym szerzője is figyelem tárgya lön; – s mindazok, kik nála ki be jártak, úgy látszik rendszeres kémlés alá vettek (unter polizeiliche Aufsicht): – a mint b. Thierry hozzám mondott szavaiból is; „rég kísértettem önt figyelemmel, rég vártam, hogy jelentést teend” –elégé érthetőn kitűnik.

Ezen előzmények vezettek a március 3-ki ház-

motozáshoz, mely – mint minden szemtanú előadásából kitűnik – Széchenyi lelki állapotára oly súlyos hatást gyakorolt.

E tekintetben különös ellenmondásnak látszik, ámbár csak első tekintetre, hogy a gróf, ki Görgen panaszai és szemrehányásai, intései és jószándékú fenyegetései következtében rég hitte, hogy a rendőrség figyelemmel kíséri, s egyszerűen szólva, félt is, hogy a rendőri gyanakodásoknak valami rossz következménye leend; és ki mind a mellett nyomtatványai által mintegy provocálta a hatalom haragját: még is a házmotozás hatása által csaknem egyszerre lesújtatott.

Ő amúgy is azon balsejtelemben élt, hogy a magyarok ellen még egy kemény visszahatás fog a kormány részéről megkísértetni. Hisz jó val előbb nem egyszer monda ő, midőn – a protestáns vallásügyi küzdelem által fölhevített képzelődéssel egészen és minden részleteiben kiszínezé azon, a Bach-rendszer és a magyarok közt legközelebb kitörendő válságos küzdelmet, nem egyszer tévé hozzá: „Es meg fogjátok látni, Apponyi lesz az elsők egyike, kit be fognak zárni; mert az a legbátrabb; und nimmt sich kein Blatt vor den Mund, akárkivel beszél is.”

A házmotozás alkalmával ugyan, részint mint a kormány fölött gúnyolódó humorista és philosoph

viselte magát, részint mint büszke magyar arisztokrata, ki magasabban áll, semhogy elérni lehetne.

De ezen „fassung”, ez önbizalmas érzület nagy hamar megszűnt.

Széchenyi rögtön belátta, hogy ez esemény reá nézve komoly következmények nélkül nem fog maradhatni. Reá nézve a legszelídebb is elég ijesztő volt; – és ez az leendett, ha e házat akár hatósági intézkedés, akár az elkedvetlenített dr. Görgen kívánatára el kellene hagynia.

De ő az ellene megindított üldözés ily szelíd kimenetelében nem bízott. Ő a legroszabbat várta.

Es e rász sejtelmeket némely körülmények találkozása teljes meggyőződésé érlelte lelkében.

Az első öt mélyen megrázó esemény – b. Jó-sika Sámuel hirtelen halála volt; – melynek közvetlen okául említették a két nappal előbb Széchenyinél tartott ebéd, s különösen az azon ebédnél szerepelt gombák, – mikből Széchenyi véletlenül-e, vagy mivel nehéz emésztetű eledeleket mellőznie kelle – nem evett.

Habár Széchenyi ebbeli gyanakodásaira a legkevesb tényleges támpont is hiányzott, más körülmények nem hiányoztak, mik izgatott képzelődésének eféle tápot nyújtottak.

A b. V a y M i k l ó s pörbe fogatása, a Z s e d é n y i elleni ítéletnek a legfőbb törvényszék által

való megerősítése, Eynattent tábornok becsukása, – (ki a börtönben egyenruhájáról lefejtett zsinóron akasztá föl magát) a hitelintézet igazgatójának, a gazdag és becsületes ember hírében állott Rich térnek befogatása: a március 3-dika óta izgalomba hozott idegeire veszélyes hatást gyakoroltak.

Ezen eseményekből exaltait képzelődése ön-maga elleni fegyvereket kovácsolt,

Mert hiszen az említett piszkos affairek, és politikai elitéltetések mutatták, hogy ezen kormány, mely csak a rendőrminiszterium mögé bujt bureaucatico-centralisticus reakciónak szolgált eszközül, és miután botrányból botrányba botlott, mintegy célzatosan üt zajt maga körül, hogy a közfigyelmet másfelé elterelje.

Hogy ezen Thierry-fajtának kimélytelensége nem fog visszarettenni oly nagy s tisztos névtől sem, minő Széchenyi István; és hogy az a március 3-ki demonstratív házmotozást – lehető nagy eredménnyel, – egy nagy összeesküvés fölfedezésével, vagy legalább felségsértési váddal fogja igazolni törekedni, – mert ellenkező esetben gyűlöletes eljárása egyúttal nevetségessé váland a világ előtt: ez kétségtelenül várható volt.

Es ennek világos tudata volt az, a mi Széchenyit gyötörte és –megölte,

A félelem e reális indokaihoz mások is Járu-
rultak.

A „Times”-ben, mely lapra az öreg úr ren-
desen elő volt fizetve, – ez időben egy – nyilván
becsempészett, s Bécsből félhivatalos forrásból eredt
– párisi levél állott, mely a Széchenyinél tör-
tént házmotozást tárgyalá, – s mely szerint ezen
alkalommal „a grófnál nagyszerű összeesküvést el-
áruló iratok” foglaltattak volna le.

Ráadásul pedig a nagy hét első napjaiban azon
kósza hir keringett Bécsben, miszerint húsvét, he-
tében különféle magas állású magyarok, köztük
Széchenyi is, elfogatni, s messzeágazó összeeskü-
vésben való részvét miatt kereset alá fognak vo-
natni.

Azon korszakban, mint mondom, és azon kor-
mányról, antecedentiái után nem volt nehéz ily
absurdumnak is, s higgadt ember részéről is hitelt
adni. Széchenyi pedig, ki e hírnek a szintén izgal-
mas Kiss (titkára) által tudomására jött, már rég
oly hangulatban volt, hogy azt vakon elhiggyje.

De mindezeknél inkább megerősíté őt legtúl-
zottabb félelmeiben két körülmény: Felsenthal rend-
őrtanácsosnak nála tett második látogatása, – és
a grófnak egy levelére b. Thierry által írott válasz.

Az előbbi körülmény némi magyarázatot kíván.

Mint tudjuk, Felsenthal tanácsos volt az, ki a grófnál a házmozást vezette. Mondják, hogy ez alkalommal lehetőleg udvariasan viselte magát.

Felsenthal izmos testalkatú férfi volt, a ravaszság és bécsi gemüthlichkeit vegyületével bíró piros arccal, fénytelen rendőri szemekkel, ki láthatólag erőlködött lerchenfeldi dialectusát és küljelenségét a conventionalis mivelte formákkal befénymázolni, – ott, hol mi véltebb emberek közt érzé magát, Széchenyit természetesen érdekelte közönséges kinézésű de eszes „visitatora.”

„Ki ez a Felsenthal? miféle ember?” s ekkor tudomására jött, hogy ezen úr tulajdonkép a bécsi rendőrök főfő rendőrmestere, az archipolicist, ki az alsó és felső. vagy ha tetszik alacsony és magas, proletár és úri rouéket, csalókat és gazembereket szemtől szembe, s kinek kinek csínját bínját par coeur ismeri, – s ha még nem ismeri, ezer mesteri módokhoz ért azoknak kinyomozására. O tehát „népsszerű” ember Bécsben; népszerű a maga módjára, a jók öröme és a gonoszak félelme . . . Legjobb volt azonban vele általában semmiféle ismeretségben – nem lenni.

Mert a policisták hasonlítanak az orvosokhoz.

Addig sondírozzák az embert, hogy utóbb valami betegséget mégis fölfedeznek benne,

Széchenyi azt is hallá, hogy e Felsenthal úr gazdag praxisának emlékoszlopot készült emelni, mennyiben nagyobb szerű „regestait” egybegyűjtve, emlékiratok formájában kiadni kezdé; miknek első kötete meg is jelent. Abban egy meglehetősen érdekes igaz történet van előadva, egy a legfőbb körökig nagy bizalomban részesülő, gazdag bankár és nagy jótevő hírében álló úri embernek története, kire végre kisült, hogy – bankócsináló. Felsenthal ezen úrral ismeretséget kötött, házába is járt, s igen érdekesen adja elő – hogy mint vendége s barátja a háznak, miképen kémelte ki gazdája titkait.

Rendőri szempontból meglehet ez igen szükséges és igen „correct” eljárás. Hanem hétköznapi szempontból – csúf dolog, vagy mik ép is nevezzük.

Elég az hozzá, ezen olvasmány még élénken foglalkoztatta Széchenyi fölfokozott képzelődését, midőn egy szép reggel ismét Felsenthal úr jelenté be magát; és a legudvariasabb modorban átadja a grófnak azon családi papírokat és apróságokat, miknek visszasát ez a rendőrministerhez írott levélben kívánta volt.

Széchenyi gyanúkkal telt lelke azonban csak ürügyet látott ebben; mert úgy okoskodott, bogy ezen apróságokat másként is lehetett volna elküldeni, s nem volt szükséges e küldetéssel Felsenthal urat, egy tanácsost megbízni? És ennél fogva e látogatást baljóslatúnak tartotta. – Utánna még komorabb és csüggedtebb lön.

A másik esemény még súlyosabban nyomott a latba; s az üldözött hazafit közvetlenül azon alternatíva elé állítá, hogy vagy – az élettől kell, s a legrövidebb idő alatt megválnia; vagy – az intézetből kimennie, s magát föltétlenül ellenségei hatalma alá vetnie, s ismeretlen – de az előjelekről ítélve nem igen nyájas bánásmódra – auf Gnade und Ungnade – megadnia.

Azon tárgyak közt, miket a rendőrség Széchenyitől a házmotozás alkalmával elvitt, volt néhány szekrény, tisztán családi érdekű – tárgyakkal és iratokkal.

Széchenyi a házmotozás után néhány héttel egy levelet írt a rendőrminiszternek, b. Thierrynek, melyben ezt fölkéri, hogy ezen – a politikával semmi viszonyban nem levő, – és részben ereklýék becsével bíró tárgyakat neki visszaküldeni kegyeskednék; – és a lekötelező modorban írt levélben egyúttal azon óhajtását is fejezi ki, hogy őt,

a báró, ha ideje engedi nagybecsű látogatásával szerencsétetni szíveskedjék.

Báró Thierrynek e levélre adott válasza fölségesen volt kigondolva, ha az volt a cél – az öreg beteg embert teljesen consternálni, – és a kétségbeesés valamely végletébe bele üzni.

Meglehet, hogy a levél írójának távolról sem volt ez szándéka. Ezen esetben bámolni kell azon merev, udvariatlan és gyöngédtelen modort, melyben Thierry e levélre válaszol, – sa gróffal – mint közönséges inquisittel való – minden érintkezés gondolatát is elutasítva, száraz szavakban adja tudtára; hogy elkészüljön – mert, „a döblingi tébolyda megszűnt reá nézve menhely lenni,” (– hat für Sie aufgehört ein Asyl zu sein. – „)

Ez volt a Széchenyin ejtett utolsó s halálos döfés. Az öreg beteg ember megtört.

A Döblingi tébolyda számára megszűnt menhely lenni. Ez annyit tön, hogy számítás alá eső józan ép elméjű embernek tekintetik, s mint ilyen, bűnvádi kereset alá fog helyezettetni.

Törvényszék elé állíttatni, kérdőre vonatni, önmagát védeni, tán nem is szabad lábon, hanem

ha a bünt. trkönyv 59. 63. 64. §-airól van szó – vizsgálati fogságba hurcoltatni? Úgy hiszem e kiállítás magában Széchenyinek elég volt, és ennél tovább, például elítéltetése vagy fölmentetése esélyeire, ő már nem is volt képes gondolni.

Hiszen a legszelídebb lehetőség is borzasztó lehetett előtte . . . t. i. hogy számítás alá nem eső, de okvetlenül „veszélyes” elmebetegnek fog nyilváníttatni, s ekkor erőszakkal is Döblingből más nyilvános tébolydába áthelyeztetni . . . neki, kinek, legrejtélyesebb rögeszméje: hogy élve nem fogja elhagyni e házat! – ez mind több volt, mint a mennyit az ideg beteg ember elbírt volna. Erre megtört.

Az öngyilkossággal, mint kínjainak végetvető mentőeszmével rég, még 1848 előtt megbarátkozott. De az erkölcsi tekintetek, (scrupulusok) és az életösztöne mindig győztek benne, Esztergomban mint Döblingben. De utóvégre most azon pont látszék érkezettnek, midőn az élet teljesen ki volt merítve, s a halálnál csak rosszabb sors várt reá.

Nincs tehát abban legkisebb kétségnek is helye, vájjon Széchenyi önmagát lőtte-e agyon? Látuk pillanatonként, nyomról nyomra, miként fejlődött ki lelkében súlyos küzdelmek után a gyászos határozat, – szinte azon végzetes óráig követhetjük őt szemeinkkel, midőn a kínaiban meg-

tört ember, félig eszméletlenül, homlokának irányozza a gyilkos fegyvert. Láttuk a tanúk egyhangú vallomásaiból, mily körülmények voltak, melyek e fegyvert, mint utolsó mentőszert, mintegy kezébe erőszakolták ... És csak azon egyet találjuk különösnek, hogy fegyvereit, mik pedig a márciusi házmotozáskor megtaláltattak, a rendőrség el nem kobozta, ámbár erre a fegyvertörvény nyilvános megszegése törvényes indokot adott volna; – hanem birtokában hagyta, s később Görgen doctort vádolák annak elmulasztásával, mit a rendőrség könnyebben tehetett volna, s tennie kötelessége vala; de tenni véletlenül elfeledett!

VIII.

Nagyoknak estte sok apróbbat von maga után.

April 18-kán reggeli 10 órára a büntető törvényszék elé idéztetett e lapok írója, mint tanú a dr. Gögen elleni nyomozásban. Igen rossz jel volt, hogy a megjelenési idő előtt alig egy órával kaptam a megidézést.

Sejtettem mi vár reám.

A Landesgerichten előbb hosszú kihallgatásom volt, – látszólag csak azon körülményekre vonatkozólag, melyekből kiderüljön Görgen viszonya az intézetében időzött gróf iránt; s netáni mulasztása a beteg irányában szükségelt orvosi fölügyeletben? Kikérdeztem mióta, és gyakran-e jártam volt Széchenyihez? mit tarték egészségi állapotáról? s e félekről.

Vége levén ennek, az előülő tanácsos, (ha jól emlékszem Garnhaft volt a derék úr neve) várakozásra kért, mondván, hogy a jegyzőkönyvet az ál-

lamügyésszel kell közölnie, nincsenek e még né-mely kérdései teendők?

Világos, hogy mi fog következni ebből; s legkevésbé sem lepett meg, midőn egy óra múlva a tanácsterembe hivatva tudomra adaték, hogy az államügyész azonnali befogatásomat indítványozá, és pedig, de ez már meglepett – a hivatali hatalommal való visszaélés (Missbrauch der Amtsgevalt) vádja alapján.

Az első vádpont, melyre, mint a későbbi nyomozásokból kitűnt, a rendőri bölcseség nagy súlyt fektetett ebből állott:

1. Görgen urnák a bíróság előtt tett föladása szerint én álnév alatt jártam Széchenyihez. Vallo-másom erre következő:

„Tökéletesen igaz, hogy eleinte álnév alatt, a Pölöskei inspektor neve alatt jelentettem bé magamat a grófnál szolgálai által. Ebből állt az álnév viselése. Ez a gróf kívánatára történt. Nem is tartam azt egyébnek, mint a gróf számos tücskei egyikének (für eine der zahlreichen Grillen des Grafen), míg később meg nem tudtam, hogy ezt azért tévé, mert dr. Görgentől tartott. A mint is midőn Görgen megtudta, hogy oda járok, roppant zajt ütött, miszerint „dieser Polizeii Commissar wird uns denunciren;” . . . úgy látom e szerint, hogy dr. Görgen ettől féltében jobbnak látta, ha ő

denunciál engem. – Egyébiránt, tevém hozzá, későbbi időkben nem álnév alatt, hanem a nap minden óráiban különféle urak és nők társaságában fordultam meg; s annyira nem csináltam titkot ebből, és nem láttam okot reá, hogy közvetlen főnökömnél, Gentz tanácsos urnái és b. Levenszky-nél a sajtó osztály főnökénél is társalgás közben s esetleg emlegetem, csak úgy mint bármi más közönyös vagy érdekes dolgot, melyben semmi különös nincsen.

Második vádpont:

2. Ismét dr. Görgennek a bíróság előtt tett vádja szerint én gr. Széchenyinek „kémül szolgáltam, ki őt idejekorán tudósítsa a rendőrség által netán ellene foganatba teendő rendszabályokról!”

A vér velőmig szökelt ezen alávaló gyanúsításra.

„Ez valóban otromba föltevés” . . . mondám fölindulva; „bocsánatot kérek t. törvényszék, nem tudom, szabad e kitévelt jegyzőkönyvbe tétetnem.” (Németül: „blödsinnige Zumuthung”) Kérdésem az elnök által igeneltetett.

„Akkor kérem jegyzőkönyvbe tétetni, hogy ez rólam otromba föltevés! Hivatalos állásom, mint köztudomású, a könyvvizsgálatra a

sajtóra szorítkozék; hogy rendőrbiztos a címem, csak abból következik, mivel a sajtó közigazgatása a rendőrministerium alatt áll; nekem a rendőrséggel egyébiránt soha semmi dolgom nem volt; a könyvvizsgáló hivatal helyisége nincs is a rendőri épületben; nem is tudom miféle hivatalokban és kik által tárgyalatnak e féle titkos rendőri ügyek? de nem is vagyok ismeretségben, nem is társalkodom rendőri hivatalnokokkal! – Szeretném tehát tudni, miképen volnék én e féle célokra használható?”

„Egyébiránt – tevém hozzá – ki hitte volna, hogy gr. Széchenyi István, cs. k. valóságos belső titkos tanácsos, s Magyarország egyik legconservativebb politicusa ellen – ki azonfölül mint kedélybeteg tartózkodik egy intézetben – a rendőrség valamit tervel?”

III. A harmadik kérdés vala: „Kapott-e ön valaha, s mi cím alatt a gróftól pénzt?”

Válasz: – „soha.”

Ezzel a jegyzőkönyv befejeztetett, s aláíratott. A bíróság tagjai maguk is mosolyogni látszottak azon ügy silány jelentéktelenségén, melyben az akkori ministerium komolyan eljárni kényszeríté.

De én érzem az egész eljárás hova céloz. Röpiratomról szó sem hozatott elő. Széchenyi politikai tevékenysége szintén nem is érintetett; pedig an-

nak egy részéül tekintetett volna az én iratom; valamint viszont a gróf irataiban való részvétem kétségtelennek tartatott, mutatja ezt Görden vallomása, – mely szerint „néhány nyomorult journalista visszaélt az öreg gróf gyengeségével, sőt elcsábította, stb.”

Hanem minderről mély hallgatás uralkodók. Nem volt szándék politikai pörbe fogni, vagy épen martyrt csinálni a kis beamterből, hanem mint a politikai küzdelmekben szokás – más t érre kelle vinni a támadást; s becsületét kelle beszenyezni; „hivatalbeli visszaélés büntényét” sütni reá, ez volt a rendőri közegek törekvése . . . megdöbbenve néztem az előttem rögtön kitarult örvénybe!

Szomorú gondolatokba merülve vártam rendőrkatona któl környezve, míg az előadó tanácsos lement, azon emberséges jó szándékkal, hogy ügyemet még az ülés folyama alatt előadja.

Azonban rövid vártatra visszajött. Az elnök már elment volt, s így az ülés félbaszakadt. „Most már úgymond, nem tehetek önre nézve kivételt a ház szabályai alól; ön egy cellába fog utasíttatni. De legyen nyugodt; ügye még ma el fog döntetni.” A kiválón emberséges bíró eme vigasztaló szavainak hordereje azonnal tudomásomra jött.

Három óra lehetett délután, Egy rendőrkatona levezetett a terjedelmes Criminalgebände

földszinti részébe, a fogház fölügyelőhez. Levetkőztettem, mérték alá állítottam, súlyra és magasságra nézve megmértem; ezen s egyéb személyemre vonatkozó fontos adatok egy nagy könyvbe beírtattak, talán tudtomon kívül le is fotografíroztak pongyolában, hogy ha megtalálok szökni képemmel együtt currentáljanak, aztán elvették kalapomat, órámat, pénz- és szivartárcámat (gondoskodásom gyümölcse füstbe ment). Ezután számot kaptam. Megszűntem ember lenni, – és levek szám; numerus, kit lutriba tehetnek! numerus sumus fruges consummere nati.

Kértem a börtönőrt, hogy ha már külön cellám nem lehet, legalább némileg hozzám illő társaságba juttason, s ne épenséggel zsebtolvajok és gaminek (Kappelbuben) közé. „Erre amúgy is tekintettel vagyunk; ez a ház szabályaihoz tartozik,“ monda.

Ezután födetlen fővel vezettem a rendőrkapitány által lépcsőkön föl, folyosókon végig, hol ügyes bajos emberek, vagy asszonyok és gyermekek ültek, kik bezárt rokonaikat látogatni jöttek; s kétségtelenül valami úri tolvajnak tartottak, Eynatten-Richter-féle bűnrészesnek.

Köpenyemet szorosabban vontam magamra, Horácra eszmélve „mea me virtute involvo,“ – s tűrhető contenanceban érkeztem a harmadik

emelet nem tudom hányadik számú ajtajáig, hova minden további ünnepélyesség vagy mozsárdurrogás nélkül beszállásoltattam.

A szobában magas fiatal ember mutatá be magát nekem magyar nyelven, mint N. N. „quit-tirozott” (?) főhadnagy, ki „könyelmű adósságcsinálás” miatt van kereset alatt. A másik egy kurta nyakú, hosszú szakállú, s echt táblabíró kinézésű magyar ember A ... y ki igen kényes természetű okmányhamisítás vádja alatt állt, mikkel csaknem 400,000 ftig „vágta volna le” a nemzeti bankot, ha épen kifizetés előtti percben a csalás ki nem sült volna. Ez volt ellene a vád. Alapos volt-e, nem tudtam meg.

Elég az hozzá, hogy a társaság kifogáson fölül hozzám illő volt. Ők önzéstelenül örültek is az acquisitionnak; csakhogy én elég hálátlan valék e jó érzelmet épen nem viszonzni. Valóban nem szégyellem bevallani, hogy új situációmban nem táltam be magam egyszerre.

A szoba, mely két ismeretlen társaságában fogházam leend, épen fölsúroltatott egy rab által. A házban már praktikus társaim deszkákból asztalt s padokat rögtönöztek, melyek egyikén belküzdelem s izgatottságtól kimerülten elnyújtóztam, megkísértem kissé aludni, de láz és hideg nem hagyott.

Beszélgeténk tehát; közlönk egy mással baja-inkat; én a magaméból a legkevesebbet; kiki szé-
pítve históriáját, melyben mindenik okvetlenül ár-
tatlan vala, és föl is fog mentetni. A főhadnagy
mívelt modorú könnyelmű jó fiú. A... y táblabíró
barátom kissé súlyos kedélyállapotot, duzzadt hal-
vány arca a fogházi eledel mineműségét mutatá.
Én a városi újdonságokkal mulattattam őket,
miktől a vizsgálat alatt levők légmentesen elzár-
vák. Eynattenről Richterről, mitsem tudtak. Ők
viszont a a ház rendébe avattak be. Hogyan kell
bicskát és szivarokat szerezni, – s hova dugni,
hogy a fölügyelők meg ne találják? Aztán meg-
mutatták két új bögrémet, mikben magamnak
keilend hozni a konyhából az ételt, – s miket
magamnak kell mosni. Dicsérték a konyhát, csak-
hogy a heti repertoire előadásából én a borsó, bab
lencse rémséges túlnyomóságára következtettem.
Az új szalmazsák, új pokróc, tiszta lepedő – irigy-
lendő éji kilátásokat nyújtottak.

Hat óra tájban az estelit hozzák. Én, minthogy
már reggel tartóztattam le, levest kaptam és borsót.
Társaim engedély alapján sört és sajtot, az e féle
kivételességet azonban két nappal előbb kellvén
megrendelni, nekem mit sem lehetett volna hozat-
nom, mert ahoz elnöki engedély szükséges, melyet
csak holnap kaphatok meg. Mind a leves mind

a borsó – egy gourmandnak iszonyú iskolát ígér vala, ha történetesen néhány hónapig tartana vizsgálati fogsága. Társaim szívesen kínáltak azzal a miök volt. De nem étel után vágyódtam én!

Est lőn. Megkondulta hét órai harang. Csengeése fájó epedést költött a szívben. A ... y barátom a magas és elrácsozott keskeny ablak alá állt, talán hogy az égre lásson, és összetéve ájtatosan kezeit, buzgón és soká, de némán imádkozott. A főhadnagy magával tusakodni látszók; de később ő is fölállt, s követte a példát. . . Mit árthat gondolám magamban; köröszöt vetek, megkísérlem egy miatyánkot mondani, s csodálatosan jól sikerült. . Noth lehrte Beten!

Soha oly mélyen s igazán nem érzem e szavakat „legyen meg a te akaratod!” jöjjön bármi, jöjjön bár ama bizonyos egy évi letartóztatás kihallgatás nélkül, mi „Untersuchungshaft” neve alatt a civilisait és civilisáló Austria büntető törvénye szerint lehetséges sőt nem ritka, kiváltba a „hatalmas” miniszterek úgy akarják . . „legyen meg a te akaratod.”

Az imádságot hosszabb hallgatás követte. Mindenki magával foglalkozott.

Rég sötét volt. Társaimnak engedélyök volt gyertyát gyűjthatni; a mi nagy jótétemény, lemosogatták az edényt, – az enyémet is a jó embe-

rek; – elővettek egy játék tarokkártyát; leültünk a rögtönözött asztalhoz; s űztük a pagatultimot, – természetesen puffra; pénze egyiknek sem levén kéznél.

Kilenc óra lehetett, midőn a vasajtó nagy lakatjain zörej hallék. Örök jönnek, nevemet hangoztatják: „Itt vagyok, mi tetszik?”–„Ön elme-
het!” –„Szabad vagyok?’ – „Igen.”

Megöleltem szegény társaimat, kik csodálkozva, s bizonyosan sajnálattal láttak távozni. Bizonyosan még boldogtalanabbul érzék magukat elmentem után!

Törvényszéki szolga kíséretében a rendőrségre kelle menni. Bérkocsin hajtatva oda, azon lehetőség forgott fejemben, hogy a törvényszék ugyan elbocsátott, nem levén letartóztatásomra elegendő törvényes bizonyíték; de „elővigyázat” ürügye alatt majd már most ott tart a rendőrség. Nem történt. Tehát vágatva haza!

Nőmet könyvekben úszva találtam egy zugban. Vele szemben barátom Falk Miksa . . . vigasztalva és tanácskozva – hogy mit lehetne tenni?? Mit

lehetett volna tenni, ha a törvényszék azt határozza, hogy vizsgálat alatt szabad lábon nem maradhatok? . . Semmit.

Hetek és hónapok múltak. A vizsgálat ellenem tovább is folytattatott. A vallatások folytak; még az ifjú grófok, s az özvegy grófnő is ismételve kihallgattattak. Damokles kardját igen ügyes számítással folyvást fejem fölött lebegtették. Vád alá nem helyeztettem. De felmentésemet sem adták tudtomra.

Azonban a politikai láthatáron egyes jelenségek tünedeztek föl, mikből következtetem, hogy dabit Deus hisquoque finem, – s a Thierry-Weber-féle gazdaság órája szintén ütni fog akkor.

A megerősített birodalmi tanács üléseit megkezdé. A magyarok szava ott túlsúlyllyal bírt. E körülmény kedvező fordulattal biztatott. De „– a döglő elefánt” az alatt is egyet rúgott rajtam. Kicsiny dolog most; de akkoriban fokozta állapotom veszélyeit, – s miután jellemez – embereket s dolgokat – egy füst alatt ezt is elmondom.

Egy szép reggel Weber rendőrigazgató magához hivat; s azt monda, hogy ő excellenciája, a rendőrminiszternek tudomására jövéen, miszerint

én a birodalmi tanácsosok után „leskődöm,” hogy tőlök az ülés folyamáról értesítéseket „csikarjak ki” – ezennel int engem, és eltilt attól.” (Ilyen volt a Thierry-féle *stylus curialis*.)

Erre nézve annyi igaz, viszonzám én, hogy engem a Presse szerkesztői fölkértek, hogy jó viszonyban levén néhány magyarral, kik a Reichsrathban szerepelnek, – írnék e lapnak tudósításokat a verstärkter Reichsrath üléseiről. Én másodnap véletlenül az utcán találkoztam Szögyényi ő excellentiájával, közlém ezt vele; de miután ő azt válaszolá, hogy a magyarok azon föltétel mellett vívták ki a reichsrathi tárgyalások nyilvános hivatalos közlését, hogy ők nem adnak előleges közléseket; – „a magyar tagok mintegy erkölcsileg kötelezvék hallgatni.” Ezt én azonnal helyeseltem; egy szóval sem insistáltam tovább; s a Presse szerkesztőségének azonnal le is mondtam. Ebből áll az egész pletyka.

Harmadnap ismét elhivat Weber úr; s fúria módjára dühöngve fogad, hogy én őt csak ámítottam; hogy íme ő excellentiája a miniszter ismét leírt, hogy épen. Szögyényi, és egyenesen ellenem panaszkodott: „dass sie den Reichsräthen nachstellen.” Ő tehát most jegyzőkönyvet veend föl velem.

Én ismétlém a mit minap mondték, egész nyugodtan. Weber barátom mind dühösebb lesz. Hogy én a minap mást mondtam. Hogy Dsedsinít nem Dsedinit mondtam. És miután én erre ismételtam, Szögyényiről szoltam, „de alkalmasint az udv. tanácsos úr zavarja össze a magyar neveket” (valóban Szögyényi, Széchenyi, Zsedényi és Szécheneki egyformán csak „Dsedini, Zsedesini, Dedsini vala, úgy, hogy soha se lehetett érteni kit ért a jó cseh-német? Erre emberem még nagyobb dühbe jött, s reám kiált: ön – hazug!

Sóbálványnyá változtam. Ily szemtelen durvaságra csak egy felelet vala lehetséges. De ha a rendőrigazgató urat, egy „császári királyi hivatalban” magyarosan pofon találok ütni, mint érdemlé, – egyszerűn beállít két rendőrkatonát, s mosolyogva küld el a polizei-fogházba, thätliche Miss-handlung, Beleidigung einer hohen Amtsperson, és a többi.

Szó nélkül mentem el, – s első dühömben pathetikus levelet írtam Thierry miniszternek, előadva a rajtam történt durva bántalmazást, s kijelentve, hogy ha Weber úr hivatalos jelentésében egyebet mondott, mint én, akkor Weber úr hazudott.

Tartván attól, hogy az egész pletyka nagyobb bajba hoz, elmének Szögyényihez, bizonyítványt

kérendő magamnak, hogy a köztünk lefolyt tárgyalás ezen ügyben csak abból állt, a mit mondték. Ő excja igen meg volt hatva szavainak következményei által. Nem is kétlem, hogy a maga helyén fölszólalt becsületem érdekében. Ámbár au fond kevésbé érdekelt, vajjon – ezen körökben mit tartanak rólam, – csak be ne zárhassanak, a mihez egyáltalán nem volt kedvem..

Eljött October 20-ka; az általam örökké dicsérendő, a népek által nem eléggé hálásan elismert nagy nap, mely végre megtörte a rendőri-absolutismus uralmát. Állásom bizonytalanságát megünvén– pár hét múlva Lasser igazságügyi miniszter úrhoz menék, s ezen szavakkal kezdem panaszomat: „Thierry úr azon geniestreichtet követte el, (Lasser úr mosolygott) hogy nálam házmotozást tartatott, majd nyomozást indított ellenem a szerencsétlen Széchenyi ügyében” – és a többi. Előadám aztán, hogy már hetedik hónapja folyvást vizsgál-
nak, nyomoznak ellenem, egy nap már be is zártak, – de mindeddig sem ítéletet, de még törvényes formájú vád alá helyeztetésemrőli határozatot sem kaptam, az alatt sem hivatalban nem vagyok, sem más keresethez nem foghatok: kérem

tehát, hogy vagy ez vagy az, de már végre valami történjék; vagy vessenek véget a dolognak.

Később tudatták velem, hogy az egész ügygyei, melyben annyi hivatalnok annyit firkált, látott, futott, ok nélkül ürítve az állampénztárt – fölhagytak! Ez vala vége a tragi-komödiának.

Pro cul a jove, procul a fulmine.

Egyébiránt a Széchenyiveli érintkezés, személyével való közelebbi viszony mintegy sorsszerű (fatális) volt.

Kevésnek hozott szerencsét; s megdöbbenően s rejtélyszerűen sokaknak szerencsétlenséget, ha nem is okozá közvetve vagy közvetlenül, – de mintegy maga orbitájába (körületébe) rántá.

Mint már említem, első shakjátészó-társa, egy szép tulajdonokkal bíró reményteljes magyar ifjú – megőrült.

Széchenyi halála után másodnapra megőrült utolsó titkára Kiss, egy jelentéktelen, de becsületes jellemű férfi.

A borzasztó katastropha nyilván annyira megrendíté lelkét, hogy egyszerre megtébolódott. Estefele be árkozott szobájában, bárki kopogott nála, senkit sem akart beereszteni. Azt válaszolá,

hogy ő csak Béla grófnak fogja megnyitni az ajtót. Egy az asztalon hevert díszes tört eldugott, nem gyilkos szándékban, hanem attól féltében, hogy azzal valaki megöli. Aztán fölváltva ordított, énekelt, sírt és dorombolt, úgy hogy kétség nem lehetett megtébolyodása iránt. Éjjel haza jött Béla gróf, s annak fölszólítására azonnal kinyitá az ajtót; de rögtön ismét ráfordította a kulcsot; mit a gróf látván, előbb szelíd bánás által igyekezett lecsendesíteni az örültet, – de miután az a tört megragadta, s a grófnak, ki az ajtón hátrálni készült, erővel ellenállt: nem maradt egyéb hátra, mint szembeszállni vele, a tusakodás dulakodássá vált, bútorok tolattak ki helyökből, úgy hogy a zajra megijedve, betörni készültek a gróf testvérei, midőn ennek sikerült egyik karjával leterelve tartani az őrjöngőt, a másikkal pedig az ajtót elérve, a kulcsot megfordítani.

A mint Kiss lefegyverezve látta magát, némileg öntudatra látszók jönni, s elkezdett keservesen sirni; azután fölváltva a haza sorsa és egy elveszett szeretője fölötti panaszokban áradozott, majd magát mint a haza martyrját, mint valami nagy titkos összeesküvés tagját üldöztetve vélte, s újra őrjöngésben tört ki. .. A köztébolydába kelle vitetnie, hol állapota nem sokára vad őrjöngéssé fajult, s ha nem csalódom vagy másfél év múlva reá – meghalt.

Néhány hét múlva a gróf halála után megtébolyodott a grófnak öreg komornyikja, Grosz, ki tán harminc évig volt már a házban.

Dr. Görgen, kit dr. Goldberg potrohos, feledékeny, álomkóros embernek, dr. Gussman pedig korláltolt eszűnek fest, a gyászeseemény s következései által erőszakosan kirántatva álomkórjából, s kényelmes házi csöndéből, bűnvádi kereset félelmei közé dobatta ki: úgy látszik a tunya test nem bírta meg e nagy rázkódást, – megbetegedett; s néhány heti betegség¹ után épen a büntető törvényszék elé idéztetése előtt pár nappal – meghalt.

Az öreg B r a c hot, a gróf kedvenc szolgáját, midőn a grófi család tagjai Széchenyi István temetéséről visszaérkeztek, .. halva találták. Urának sorsát annyira szívére vette, hogy temetését túl nem élheté, – rögtöni szélhűdés véget vetett életének. –

Dr. Goldberg, az intézet alorvosa, – egy kissé sötét vérű, sötét világnézletű, de tanult férfi, Mödlingben agyonlőtte magát.

. . . Én magam közel valék az erkölcsi megsemmisüléshez, s nem minden seb nélkül menekültem meg; hanem nekem utólag legalább azon vigasz jutott, hogy némileg az igazságos nemesis sze-

repét játszva, illőn megénekelhettem a titkos rendőri fondorlat azon kudarcát, melyet a „Széchenyiügyben szenvedett!

Nem fognak hiányozni, kik szememre vetendik, hogy az akkori kormánynak ezen meggondolatlanságát, melylyel Széchenyit március 3-kától kezdve üldözőbe vévé, igen kemény kitételekkel, sőt igazságtalanul Ítélem meg.

Azt fogják ezek mondani: „Nem tartozik-e a kormány minden eszközhöz nyúlni, hogy a közcsendet fönntarthassa? Lehetett-e tovább túrni, hogy a döblingi intézet védőfala mögött nyilvános összeesküvés organisáltan működjék? Meglehetett-e azt engedni, hogy Széchenyi incendiarius iratokkal a kormány és közrend ellen izgasson, és ő maga a tébolyda asylumát élvezze?”

Erre a felelet igen könnyű:

Miféle szánandó s élőhalott kormányzati állapot az, melyet egy tébolydába zárkózó öreg ember veszélyeztetni képes?

Azon összeesküvés pedig, melytől való félelem a házmotozásokat, s egyéb üldözéseket előidézte, mint kisült s mint e lapokból híven kivehető, csak a félig bárgyú Görgen, s tudatlan fontoskodó rend-

örhivatalnokok, a Thierryk, Weberek et consortium zavaros agyában létezett. A mi Széchenyinél történt és beszéltetett – a dynastia és állam jövője fölött aggódó becsületes állampolgárok körében – az Adriától az Erzgebirgig minden házban, minden közhelyen történt, és beszéltetett akkor. Ha volt összeesküvés, az néhány, a koncot féltő mandarinnak összeesküvése volt a trón és népek érdekei ellen.

És nem satyra-e ennél fogva arról beszélni, hogy a Széchenyinek tulajdonított iratok a kormány és közrend ellen izgatnak!

Nem kellett az ellen izgatni. Az maga zúdítja maga ellen Ausztria 36 milliányi népét, – és néhány holnap múlva ünnepélyesen megtagadtatott a fölség által, ki hosszú és sokoldalú tanácskozások után – végre nemes elszántsággal önként kiadá az októberi diplomát, s örökre szakított azon kormányrendszerrel, mely ellen Széchenyi, és vele – minden ausztriai állampolgár – szívvel vagy tettel ellenzékét képezett.

És végre mit használt e botrányos eljárás? Széchenyi bármily izgató iratokat adott volna ki még tovább is Döblingben, nem izgatták volna azok föl a magyar nép képzelődését oly mélyen s oly tartósan, mint tévé Széchenyi rejtélyesnek látszó, minden gyanúra táplálékot nyújtó erőszakos ha-

lála; és nem ártottak volna a legmérgeesebb pampliletek annyit a külföldön, nem mérgesítették volna el annyira a kedélyeket Magyarországon és nem reagáltak volna még 1861-ki évben is a kiegyenlítési kísérlet meghiúsítására – mint azt a legnagyobb magyar gyászos halála tévé.

Egyébiránt vessünk fátyolt a múltra, tegyük reá sírkövet, a lehető legnehezebbet, s írjuk reá: nem „parva sapientia,” hanem „magna stupiditate regitur mundus.”

IX.

Őrült volt-e Széchenyi? – Befejezés.

Az olvasó kezébe adtuk az adatokat, mik elég fölvilágosítást nyújtanak arra nézve, Széchenyi István mi volt, mint élt utolsó éveiben? miként és miért múlt ki öngyilkosán?

De még is látom százak arcán a kérdést: örült volt-e? tébolyodott-e? és csak „lucidaintervalla-i” voltak-e? vagy zavartalan ép elméjű?

A kérdést sokan vetették már föl, olyanok is, kik mind e praemissákba be voltak avatva, miket előadék.

Azonban e rendkívüli férfiú lélekállapotának megítélésénél eszembe jut Börne kissé skeptikus jellegű, de mély értelemmel bíró mondata:

Was heisst Vernunft? Der Wahnsinn Aller.

Was heisst Wahnsinn? Die Vernunft des Einzelnen.*)

*) Mi az ész? Mindnyájának örültsége. Mi az örültség? Az egyesnek esze.

Halljuk előbb, mit ítél egy szakférfiú, a döblingi intézet másodorvosa, dr. Goldberg, ki Széchenyt két-három évig ismerte, s folytonos figyelemmel kísérte; – s kinek iránya kissé realisticus volt ugyan, ki talán nem bírt azon finom lelkimíveltséggel, mely intuitio útján képes hosszú lélekkórtani gyakorlatot pótolni, – még e száraz realista is taglalván Széchenyi testi s lelki kórjeleit, azzal koronázza szemlélődéseit: hogy „ha valaha betegre, bizonynyal Széchenyire illett a híres tébolydai orvos dr. Gruislam azon mondata: „vannak lelki betegek, kiknél nehéz eltalálni a bölcsesség és téboly oclottság közti választóvonalat.”

Testi állapotát, dr. Görgennel csaknem egyértelműen festi le.

„Utolsó éveiben csaknem egészen fogatlan volt, két foggyöke maradt csak meg, minek következtében az evés terhes volt neki, s gyakori emésztési bajban szenvedett.

„Éjenként gyakran szívszorulás, s félelmek háborgatták; s ily nyugtalan éj után még reggel is elelmaradozott éréte, – úgyhogy minden. 9-ik 10-ik dobbanása elmaradt.

„De legnagyobb szenvedést okoztak neki tartós székdugulásai.

„Továbbá mindkét oldalon ágyéksérv; s boncoltatásakor észlelhető vala szívhúsának fásultsága

s tyúktojás nagyságú hólyagformában elfajult jobb veséje.

„Gyakran szomorú, s szenvedést kifejező arcában általános kényelmetlenség érzülete nyilatkozik, melyet ő keserű humorral szokott leírni: „Úgy érzem magam, mint egy rozzant szekrény, melyet az enyv nem bír már összetartani;” – „nem sokára végem lesz.”

A szellemdús dr. Guszmann, – szintén másodorvos az intézetben, ezt írja 1857–1858-ki állapotáról:

„A gróf naponkint négy és öt közt ebédelt, mérsékelten evett s ivott; s gyakran panaszlá. hogy bort nem ihatik, mert utánna gyakran érzékeny fájdalmak állnak be a mája körül. Nagyobb rohamok után bőre is sápkóros színű volt; s ő hetekig nem bírt helyreállni.

1858 tavaszán ismételve rohanta meg ideg-baja; egyszer éjfélkor hivatott magához; én egy zsöllesztékbe gugorodva találtam őt, sápadtan, földúlva, hogy alig volt képes állapotát elmondani; – én morphint adék neki – s három óra felé jó-tékony álomba merült.

A törvényszéki orvosok, bonc-látletekben a föltalált szervi változásokat – részben olyanoknak mondják, melyek a vizsgálatnak már előhaladt kora által föltételezvék; részint olyanoknak melyek az

élet minden korszakában beteges állapotot képeznek. Ilyenek: a gyomordaganat, a rostos dagاناتok, a vese fölületének duzzadásos volta, végre kettős ágyéksérv.

„E symptomák egyike sem jogosít föl elmebeli háborodottságra következtetni, annál kevésbé, minthogy a velőt, szerte szét robbantva levén a lövés által, – vizsga alá venni nem lehetett.”

Dr. Görgen kezdettől fogva észlelhetvén Széchenyi betegségét, legtöbb támpontot nyújthatott volna, ha; mint tudjuk – erre elmebeli tehetséggel bír vala.

Maga dr. Goldberg sem elég soká, sem sokoldalúlag nem ismeré a grófot, hogy szellemi s lelki állapotát megítélhette volna, ha mindjárt finomabb psycholog és psychiatrita lett volna is. Ő például Széchenyiben a tébolyodottaknál gyakori beszéd-szenvedélyt vélte föl találni; azt mondja: – órákig beszélt, a nélkül, hogy mást szóhoz jutni engedett, részletekben néhol szellemdúsan, de vezéreszme nélkül, egy eszméről másra ugorva, s elvesztve fonalát. Ennélfogva a dr. igen fárasztónak találta Széchenyi társaságát.

Ezen nincs mit csodálni annak, ki Széchenyi beszédmodorát ismeri s meggondolja, hogy társalgása a politikai s társadali tények oly sphaerájában mozgott leginkább, melyben a derék, de

egyoldalú, s nem igen magas szellemű doctor nem volt otthonos.

Én s velem mások egészen mást tapasztalhattak:

Társalgás közben gyakran kísértem figyelemmel, midőn egy hosszú periódus gomolyába bonyolódott, – régi beszédmodora szerint – tíz tárgyat köröszkül kasul egymásba fonva: vajjon megfogja-e tartani fonalát? s régi képessége szerint legombolítandja-e a fölfogott eszmecsomókat?

Es valóban nagyon ritkán történt hogy elfeledte volna kiindulási pontját; nem gyakrabban mint egészsége és híre tetőpontján.

Mert Széchenyiben mindig meg volt az eszmék azon buja gazdagság a. sa szellemnek azon egyszerre mindenre való kiterjedése és túláradaása, mely az ékesszólás akadályá. Ez jellemezte mindig Széchenyi iratait, szónoklatait és társalgását. Es aztán Széchenyi fénykorában az aristokratia szalmafejú tagjaitól, kik sem magas conceptióit, sem kicsiny bizarrságait nem értették, hányszor lehetett hallani habár suttogva: „Der Széchenyi ist ein Narr, Alle Széchenyis rappeln mehr oder weniger.”

És végre nem volt-e ebben a sekély fölfogásban, a menyiben t. i. Széchenyi Istvánra vonat-

kozék, szintén valami igaz? Nem-e a legszelleindúsabb ember áll legközelebb a tébolydához?

Nem alaptalanul emeli ki azonban dr. Goldberg, hogy sok elmebeteghez hasonlólag a gróf is az üldöztetés képzeletében, és gyanúsításban szenvedett.

Ámbár a mit ő felhoz, inkább tréfának látszik, melyet az öreg úr szeretett üzni; de mit a dr. nagyon komolyan vőn. Azt monda ugyanis egy ízben a gróf, hogy nem lehetetlen, miszerint találkozik oly segédorvos, ki neki – a grófnak – inérget ad be levesében; „20000 ftért megteszi nem egy.” Azután kifejtette az egész megvesztegetési mesét, mit fog ezen orvos védelmére állítani? sat.

Ilyen „tréfát” természetesen igen zokon vőn a pedáns de becsületes Goldberg; s utánna rendszeren félbenhagyá látogatásait a grófnál; míg ez ismét meg nem kérlelte.

Másszor azt kérdé tőle: „vájjon nem mennek e elrejtett csövek dr. Görgen lakába, hogy mindent meghalljon, a mi itt történik?”

Görgent folyvást gyanúsítá – hogy öt leseti, hogy a rendőrségnél árulkodik reá. És e gyanúját Görgen előtt sem titkolá. Ki viszont bárgyúságában végre azt kezdé hinni, hogy a grófnál való-

ban veszedelmes dolgok történnek, mikre neki figyelmeztetni kellene a rendőrséget.

Széchenyi viszont erősen hitte, hogy a rendőrség folytonos figyelmével kíséri; hitte oly időben már, mikor még – mint a nyomozás folytán kiderült – a rendőrségnek esze ágában sem volt a döblingi intézet egy lakóját figyelmére méltatni.

De én azt hiszem, itt is Széchenyi jellemének oly árnyoldalával van dolgunk, mely talán csak fokozódott betegsége által, de melytől egészen ment soha sem volt.

Valami eszményi fogalmakat az emberekről soha sem táplált. Magasra nem igen becsülte az embert. Hogy – paupertas magna meretrix, ezen hitet az életben alkalmazni is hajlandó volt. A gyakorlati élet-philosoph, mint a gögös aristokrata egyesült benne, hogy a szegény ember erényét ne higgye nagyon erősnek megvesztegetés ellenében.

De ugyanezen Széchenyiben ismét egyes rég kipróbált hűségű s becsületességű személyek iránt a legállhatatosb bizalmat, sőt ragaszkodást lehetett észrevenni, végső napjáig, mint midőn hű szolgáját az öreg Brachot asztalához ülteté maga mellé.

Fontosabb kóros ingredientíája a léleknek, melynek magva szintén meg volt a még fiatalabb Széchenyiben, csak az 1848-ki események aequa tori éghajlata alatt nőtte ki magát oly vészedei-

messe s oly kínossá. Erről dr. Goldberg jegyzeteiben következőleg emlékszik:

„Az erkölcsi önmegvetés, s szigorú önbírálat, melylyel betegsége első hónapjaiban küzdött, kedély fájdalmainak állandó forrása vala. Ha különben ritkán is (?) de ez esetben teljesen igaznak bizonyult K a η t azon mondata: „folytonos önszemlélet rajongáshoz s örüléshez vezet.”

„Könnyű önvádból s önelégületlenségből, melylyel múltjáról, s mint végrendeletében magát kiiejez é „az erény útjától való eltérésről' emlékezek: a megbánás s önkínzás érzelmeibe ment át, s mély fájdalom nyilatkozék arcvonásaiban s siránkozó hangjában. Ezt a legtúlzottabb önvádak követték, ifjúkori hibák miatti szemrehányások, mindennemű ascetikai mondatok, sőt erkölcsi személye elleni gyalázkodások.

„Ezen önkínzással volt már kapcsolatban élet-unt s á g a , s életgyűlölete, melynek már 1841-ben írott pótvégrendeletében adott kifejezést következő szavakkal: „Fejem vágattassék el nyakamról, ne-hogy valamikép még egyszer, habár csak pillanatra is ez életre ébredjek, car je déteste mon existence.” *)

Öngyilkossági eszméket néhány – Görgenné asszonysághoz intézett levelében is gyakrabban ej-

*) Mert gyűlölöm lételemet.

tett el: „ha oly számos családom nem volna, régen véget vetettem volna gyűlöltem, vigasztalan életemnek, – ezt az élet minden helyzetében megtehetni erős akarrattal –”

Ily kedélyállapotban szórakozás az egyetlen palliatív. Négy öt órája, mik különbözőleg jártak, hogy külön üssenek; számtalan apró csecsebecsési, játékai, a shak, az olvasás, írás, – mindez csak szórakozás szükségére mutatott. Leghatályosabb szórakozását azonban családjának, barátainak látogatása, – múlt közhasznú s hazafiúi tetteinek emlékezete képezek!

Általán, mint már a mondottakból sejthető – az öreg és beteg Széchenyi nem képez ugrást a 48 előtti Széchenyiről. Van köztük összefüggés, mind az egészséges, mind a kóros tulajdonságokban, – annyira, hogy egyik a másikat némileg megmagyarázza, s az egész rendkívüli embernek fogalmát kiegészíti. Ki Széchenyi múltját nem ismeré: az őt Döblingben nem volt képes megérteni s megítélni. Viszont ki Széchenyit Döblingben ismeré, a 48 előtti Széchenyinek sok mondatát és tettét, s egy vagy más alkalmi viseletét, mely lélektani rejtély lehetett – rögtön föl- és megvilágosítva látja.

Tébolyodott, vagy örült, s tán gyógyíthatlan volt-e Széchenyi 48 óta? Erről materialistákkal s

rideg physiologokkal nem lehet vitázni, mert, mint előadám, a lövés szétfreccenté az isteni elme sárketrecét, a velőt; s így nem lehet arról, minek érvényét különben bizonyos határig el kell vala ismernünk – a velő állapotáról következtetést vonni Széchenyi elméjének kényszerűképen beteg voltára.

Csak szellemi s erkölcsi jelek s tények conjecturája tájékoz tehát e kérdés iránt, anélkül, hogy azt kielégítőn megfejtené.

A mennyiben sokan a tébolyodottság leggyakoribb formájának ismerik, vagy általán főismervének tartják: a beteg minden gondolatának egyetlen gondolat túlzásában való összpontosulását – annyiban nem lehet lényeges különbséget találni az 1848 előtti és utáni Széchenyi között.

Széchenyi összes munkássága, életföladata melyben egyéni léte 1825 óta láthatólag összpontosult: a haza; magyar nemzetünket polgárosítani, műveltté, gazdaggá, a hazát nagygyá, szabaddá, virágzóvá tenni!

Ha valaha az egyéni érzés és gondolkodás összege egy pontban volt concentrálva, bizonyynyal Széchenyinnél volt ez az eset, – mint már előbb kiemelem. Ő a szó legszorosabb értelmében a hazának élt. Családját szerette, annak érdekeit ápolta,

vagyonát gyarapítá: de ezen érzelmek és gondok köre szívének s eszének kicsiny vala, s szellemi életének legkisebb részét tölte be. A többi a hazáé volt.

És mint látjuk őt Döblingben? Éjjel, nappal, szóval, tettel és tollal, örömeiben és kínjaiban – hazájának, nemzetének sorsán tépelődve, aggódva, lendíteni, segíteni törekedve. Csak eszközei változtak; de minden érzése, gondolata és tette ugyanazon célra vannak irányozva.

Való azonban, hogy a kivitel, az alkalmazás, „a modor és taktika” nagy különbséget láttat az egykori s a döblingi Széchenyi közt.

Tettei, szavai kevésbé megfontoltak. Tevékenysége lázasan fokozott, kapkodó, mint oly emberé, kit belseje üldöz, s ki már nem bízik az időben, sem magában. Gyorsan, hirtelen, mindent egyszerre látszóknak tenni akarni; – eszélyest és oktalant, célszerűt és helytelent, – csak tenni; – és azonnal!

A mélyen és messzelátó ész, mely annyira fölülemelé őt nemzedékén, hogy a bibliai próféták közé sorolnók, s olybá tisztelnők, ha háromezer év előtt élt volna, – ezen mélyen és messzelátó ész félre nem ismerhetők működött most is benne; de ő nem volt többé teljesen ura önmagának; – aki-

vüle álló befolyások hatalmának nem tudott azon ruganyossággal ellenállni, mint hajdan.

A kiállott szenvedések ezen különben erős egyéni szervezet harmóniáját s egyensúlyát megzavarták.

Idegrendszerre teljesen föl volt dúlva . . . ezt öröklé azon borzasztó katastróphából, melyet megjósolt; melylyel „füstbement élete;” melyben elvérzetek vagy földönfutókká lettek kortársai, barátai, mint ellenei.

Izgékony, ijedelem rohamainak kitett; csak félelem-szüneteket, de soha teljes nyugalmat nem élvező; fásult csüggedtség és levertségnek, – majd kicsapogó jókedvnek szélsőségei közt hánykódó beteg kedély. Ilyen volt ő.

Észbeli tehetségeinek használata is természet szerint ezen állapotban találta korlátait.

E dült idegrendszer következése vala:

Hogy egy váratlan hír, vagy csekély véletlen kihozták sodrából. Jelentéktelen meglepetés is ijedelmet okozott neki.

Egy ízben komornyikja, kit nem várt, kissé élénkebben s váratlanul lépett be a szobába, s Széchenyi annyira megijedt, hogy lerogyott. Másnap ez esetét elbeszélte dr. Goldbergnek, hozzá téve,

„Lássa ön, mily beteg vagyok! Hogyan is gondolhatnék arra, e házat elhagyni akarni!”*)

Ellenmondás könnyen fölingerié, s ilyenkor haragra gerjedve elveszte eszméinek összefüggését vagy szavainak horderejéről különben tiszta ítéletét. (De ez egészségesebb indulatos emberen is megtörténik.)

Ezért is nem ismerte Széchenyit utolsó évtizedében, ki őt még képesnek hívé a közéletben szerepelni, nyilvánosság terén küzdeni, vagy vezérelni s igazgatni.

A legkülönbözőbb szempontokat, ellenkező eszméket s irányokat elvonttan latolni s megítélni – erre képes volt. De vitában részt venni, szembeszállni, s ellenmondást tűrni – s higgadt-ságát és szellemi fölsőbbsége érzetét megtartani – arra már nem volt elég erős.

Néhány jóakarató, gyenge ítéletű hazafi váltig biztatta 1859-től kezdve, hogy odahagyva hozzá nem illő tartózkodási helyét – lépjen ki a cselekvés terére, s álljon élére a vezértelen tétovázó nemzetnek, adjon irányt a habozó közérületnek – mert különben félő, hogy szélsőségekre csábítatik – a kiegyenlítés loyális és gyakorlati politikája helyett!

*) A „G l o c k e” című lap tárcájában. (1863. 17-24 szám.)

De ő jobban értette állapotát, s tisztábban ítélte meg önmagát, semhogy ezt tenni eszeágában is lett volna. Megvagyok győződve, hogy ha az October 20-ki fordulatot megfélte volna is. mégsem jövendett ki önválasztotta fogházából.

Mert habár elmebeli állapotát teljesen egészségesnek teszem is föl, volt egy sötét pont lelkében, egy soha tisztába nem hozott, rejtélyes pont, melyből mint Archimedesi pontból barátainak és orvosainak, a lélektanulmányozó mint a physiolog bírálónak legkedvezőbb diagnosisa is kiforgatható volt.

És e pont azon hiedelem, vagy fogadalom, vagy ha tetszik rögeszme volt (senki sem tudja mi volt valójában), – mely nála különféle módon nyilatkozék, de félreismerhetlenül benne lakott, s mely szerint ő e házból többé élve ki nem jő, ki nem jöhet, ki nem fog menni.

Rögeszmék, – igaz – fatalismus, csillagokbani hit, sa mysticismus ezer tücskei örültek és nagy emberek közös sajátja. Első és harmadik Napoleon, Wallenstein és Széchenyi, vagy egy tébolyda obscurus lakói találkoznak ebben.

Ismeretlenektől való félelem, sejtelmektől remegés – magyarázhatlan lelki érintkezésekben való hit, ha „mívelt” emberekben vesszük észre, azt mondjuk: „idegesség;” ha parasztnál –

azt mondjuk „babona;” ha föltűnő betegnél, azt mondjuk „téboly odot tság.”

Széchenyi lelki állapotának e homályos s rejtélyes pontjai – nem magyarázhatlanok ha összefoglaljuk az idevágó, s eddig általam előadott motívumokat, habár mathematice tisztába nem hozhatók is, – mert ha még oly beszédes volt is, valami titkát szigorún látszék őrzeni, mélytálán kulcs lett volna összes rejtélyeihez.

Ki látott e tartalmas lélek mélyébe? ki sejté életnézletének átszűrődését azon pokoli kínokon, miket betegsége első éveiben kiállott, s miket maga sem hitt végig elbírhathatni, mint ezt bizonyítja lelkének egy más sötét pontja – öngyilkosságra való hajlama; melynek utógondolatától talán soha egészen ment nem volt; mint azt pisztolyainak – aránylag derült napjaiban – való szerzése tanúsítja.

Ijedelmeiben mennyi része volt a velünk született önösségnek, és – a még gyűlölt élethez is létező ragaszkodásunknak? Nem volt-e azon határozatban: a döblingi tébolydába menni, már elejétől fogva a menekülésnek némi utógondolata? mely később is az intézethez láncolá? e határozatban nem erősíté-e meg és ijedelmeit nem növelte-e azon látmány, hogy nálánál anyi kisebb és jelentéktelebb hazafit is súlyosan sújtott le a bosszúállás hó-

hérkeze . . ezt kérdek már sokan; és e kérdések nem egészen jogosítlanok, – sem nem értelmezhetők úgy, mintha Széchenyi soha beteg sem lett volna. Rajongásra hajlandó és vallásos lelke nem érzett-e hálát azon ház iránt, mely neki oly biztos menhelyet adott? és nem tőn-e hálaérzetében, vagy a pokoli önkínzás száz meg száz óráiban száz meg százszor fogadást, hogy ő e házból többé önszántából ki nem megy? És viszont e fogadásnak megtartása nem vihető e physikai okokra vissza? Midőn két izben a kertbe lement, nem érzé-e a levegő nyomasztó hatását idegeire? nem félt-e rögtöni szélhűdéstől?

Mindez többé kevésbé homályosnak látszhatik; s én azt hiszem, mindez Széchenyi öntudatában is csak homályos zűr gyanánt tusakodott.

Mindent összevéve végtére megfontolandó, hogy Széchenyi István azon rendkívüli organisatióval bírt, mely rendkívüli emberek sajátja; melynek rendkívüli sors jut, mert rendkívüli tettekre ragad.

A képességek, a lelki s testi tulajdonok ép egyensúlya szerencsés közepes embereket alkot, s ilyeknek sajátja; de kik csekély hibákkal, és nagy összeütközések s háborgások, egyúttal nagy tettek nélkül is futják le csendes és tán hasznos földi

pályájukat, és a kikre igen illik ama francia mondat:

Tout ce qu'on gagne à ne point faire des fautes c'est qu'on ne peut être répris: Mais le grand se fait admirer.*)

Oly nagymérvű alkotói tevékenység, minőt Széchenyi fejtett ki, bizonyos lelki tulajdonok, valóságos érzület, ambitio, fajszeretet sat. fokozottságát, – tehát egyensúlyok zavartat – föltételezi, mely az egyént kisodorja a hétköznapi okosság arányaiból.

Ily szervezetű férfi e francia mondat értelmében, – sokat teend, mi tán nem egészen eszélyes. vagy épen tán korholásra méltó: de nagyot tenni csak ő képes.

Ily soronkívüli szervezet volt Széchenyié.

Egészséges korában már rejtély volt. Utolsó tíz évi állapotára épen nincs nevünk a szótárban,

Hanem az bizonyos, hogy kiállt szenvedéseinek s ijedelmeinek utóhatása szakadatlanul átrezgé a testileg is gyöngültnek kedélyhúrjait, nem hagyva nyugodni, remélni, és élni.

Az ifjúság remél, mert még a jövőbe tekint. Az öreg visszanez, s legfőlebb fásult közönyt érez. De a ki életalkonyán egész életének s az azzal

*) Minden, mit az ember az által, hogy hibákat nem követ el, nyer – az: hogy megróni nem lehet: De a nagyot csodálni kell.

összeforrt, a legszentebb érzelmekkel átölelt hazának romjaira tekint vissza – az többé nem tud remélni. És bármi változóknak mondhatni Széchenyi szeszélyeit – ha összeszámítgatom együttlétünk perceit s óráit, – úgy találom, hogy sokkal gyakrabban volt szomorú, levert és a haza jövője iránt reménytelen.

„Én nem várok semmi jót” monda nem egyszer, midőn már Bach bukásáról mint bizonyosról beszélhettünk; midőn már a „systema” láthatólag bomlott szét.

Tulajdonkép az ő egyéni szempontjából igaz volt. Ő már nem várhatott semmi jót. Halála alig fél évvel előzte meg október huszadikát. De ha megélte volna is e napot, mit hozott volna ez neki? ... a beállott confusiok fölötti új aggodalmakat, mikből beláthatlan vala a kibontakozás, mi- ket az 1861. nov. 5-ke követett és így tovább.

Ha tehát az elaggott és beteg legnagyobb magyar a hazajövője fölött kétségbe esett is, bízzunk Istenben, hogy egykori próféta elörelátása ezúttal csalódott; és nekünk fiatalabbaknak, küzdelemre képeseknek remélnünk szabad, és akarunk kell, hogy valósuljon a még egészséges és tetterős Széchenyinek ama sokkal szebb jóslata: „Magyarország nem volt, hanem lesz.”

TARTALOM.

Előszó	II
I. Első látogatásom Döblingben	5
II. Széchenyi útja a döblingi intézetbe s ott töltött első évei (1848-1852)	19
III. Aránylag derült napok, 1853-tól 1860-ki márciusig.....	37
IV. Széchenyi irodalmi, politikai s socialis tevékenysége Döbling- ben. A sárgakönyv és egyéb röpiratok	72
V. 1860, március 3-ka. Rendőri házmotózás Széchenyinél s má- soknál, s e rendőri hőstett egyes episodjai	109
VI. A legnagyobb magyar halála és temetése	121
VII. Ki ölte meg Széchenyit,? Nyomozás dr. Görgen ellen; tanú- vallomások s eredményök	124
VIII. Nagyoknak estté sok apróbbét vonja maga után.....	155
IX. Őrült volt-e Széchenyi? Befejezés	175